

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav světových dějin

Bakalářská práce

Martin Bürger

K otázce vzniku státu Volžských Bulharů a východních Slovanů

About the Origin of the State of the Volga Bulgars and East Slavs

vedoucí práce: doc. PhDr. Dana Picková, CSc.

Praha 2019

Poděkování

Rád bych na tomto místě poděkoval vedoucí své bakalářské práce, paní doc. PhDr. Daně Pickové, CSc., za její podnětné vedení, neutuchající podporu a ochotu mi kdykoli pomoci, za její lidsky vstřícný přístup a v neposlední řadě za její trpělivost. Za trpělivost a vytrvalou podporu během studia bych rád poděkoval i svým blízkým.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 11. července 2019

Abstrakt

Tato bakalářská práce se zabývá nejstaršími dějinami Volžských Bulharů a východních Slovanů, dvou navzájem se ovlivňujících sousedů, kteří se ovšem odlišovali svým původem, jazykem, ale také způsobem života, materiální a duchovní kulturou a zahraničněpolitickou orientací. Důraz je kladen na proces vzniku volžsko-bulharského a východoslovanského státu, přičemž jsou komparovány tři pro tento proces klíčové faktory – dálkový obchod, navázání diplomatických vazeb se silnějšími sousedy a přijetí monoteistického náboženství.

Abstract

The present thesis summarizes the oldest history of the Volga Bulgars and East Slavs, the two mutually influencing neighbours that nevertheless differed in their origin, language and also their way of living, material and spiritual culture and foreign political orientation. The process of the origin of Volga Bulgars State and East Slaves State is emphasized; three key factors are compared – long distance trade, establishing diplomatic ties to stronger neighbours and acceptance of a monotheistic religion.

Klíčová slova

Volžští Bulhaři, Kyjevská Rus, Chazaři, christianizace, islamizace, stát v raném středověku, kočovníci ve východoevropské stepi

Key Words

Volga Bulgars, Kievan Rus', Khazars, christianization, islamization, state in the early middle ages, nomads in the Eastern European steppe

Obsah

1. Úvod.....	6
2. Východoevropský prostor před vznikem státu Volžských Bulharů a východních Slovanů.....	9
2.1 Přírodní podmínky východní Evropy a jejich důsledky na dějinné počátky Volžských Bulharů a východních Slovanů.....	10
2.2 Starověké obyvatelstvo východní Evropy.....	12
2.3 Turkické kmeny ve východní Evropě.....	15
3. Počátky bulharských dějin.....	21
4. Příchod bulharských kmenů do Povolží.....	24
5. Počátky Slovanů ve východní Evropě.....	27
6. Vznik státu Volžských Bulharů a východních Slovanů – komparace klíčových faktorů. .	29
7. Závěr.....	35
Seznam použitých pramenů a literatury.....	37

1. Úvod

Východní Evropu lze z geografického hlediska ztotožnit s Východoevropskou rovinou, která zaujímá velkou část evropského Ruska až po hranici Evropy s Asií, kterou tvoří pohoří Ural a stejnojmenná řeka, severovýchodní Polsko, celé Bělorusko, Moldavsko, většina Ukrajiny a část Kazachstánu.¹ V tomto prostoru se v období raného středověku vedle sebe konstituovaly dva státní útvary, jejichž obyvatelstvo se lišilo nejen svým etnickým původem a jazykem, ale také životním způsobem, materiální a duchovní kulturou včetně náboženství, politickým uspořádáním i zahraničněpolitickou orientací svých vládců. Šlo o stát Volžských Bulharů na soutoku Volhy a Kamy, jenž se nacházel na okraji tohoto areálu, a Kyjevskou Rus, stát východních Slovanů, rozkládající se podél řeky Dněpru.

Vyvrcholení dějů spjatých se vznikem těchto státních útvarů se odehrávalo převážně v 10. století. Pro západní Evropu představoval závěr prvního milénia nového letopočtu pozvolný přerod raných barbarských států, vzniklých na troskách západní části římského impéria, v mocné vrcholně středověké monarchie. Ve východoevropském prostoru se první státní útvary ustavovaly s odlišnou dynamikou, ovšem nikoli méně dramatickou. Nekonečné roviny východní Evropy poskytovaly prostor pro mísení nejrozumnějších kulturních, etnických a jazykových vlivů a etnická mapa východní Evropy nebyla v 1. tisíciletí našeho letopočtu zdaleka ustálena.

Cílem předkládané práce je nastínit proces vzniku těchto dvou raně středověkých státních útvarů východní Evropy, během jejichž existence docházelo k vzájemnému ovlivňování, a sledovat a komparovat ho právě z tohoto aspektu. Dále se zaměřím na širší kontext formování volžsko-bulharského a východoslovanského státu. Pozornost budu věnovat také přírodním podmínkám východní Evropy, které etatizační proces umožňovaly, nebo naopak komplikovaly. Východní Evropa nebyla původním domovem ani Volžských Bulharů, ani východních Slovanů. Na místě je proto otázka, odkud sem tato etnika přišla a jaký byl jejich původ. Kdo byli Volžští Bulhaři a východní Slované? Co je spojovalo a co je naopak odlišovalo? Kým byl tento region před jejich příchodem osídlen a co o jejich předchůdcích víme?

Na tyto a další otázky se snažím odpovědět ve své práci. Výklad je založen na studiu odborné literatury. Důraz je kladen na zasazení etatizačního procesu Volžských Bulharů a

¹ Východní Evropu lze postihnout i jako historický, politický fenomén. Toto pojetí je dle mého názoru vhodnější pro novější dějiny, zatímco pro potřeby vymezení prostoru, v němž docházelo k migracím velkého množství obyvatelstva v raném středověku a formování volžsko-bulharského a východoslovanského státu je definice východní Evropy na základě geografických parametrů plně dostatečná.

východních Slovanů do širších mezinárodních souvislostí, v jejichž rámci se odehrával. V tomto kontextu se jako velmi důležitá jeví problematika přítomnosti kočovných, především turkických, etnik ve východní Evropě, neboť z jejich řad pocházeli předci Volžských Bulharů a v přímé konfrontaci s kočovnými obyvateli stepi se utvářel jak stát Volžských Bulharů tak východních Slovanů. Za klíčové lze označit tři faktory, jejichž významem se budu zabývat podrobněji, a to zapojení do dálkového obchodu, navázání diplomatických vazeb s vyspělými civilizacemi, jakými byly například byzantská říše či státy arabského světa, a konečně přijetí monoteistického náboženství mocenskými elitami obou států, které zavrhlly staré archaické kulty a z náboženství svých mocných sousedů učinili novou státní a státotvornou „ideologii“. Pozornosti neunikne palčivá otázka, proč se Volžští Bulhaři rozhodli pro přijetí islámu, zatímco si východní Slované zvolili křesťanství byzantského ritu.

Události, děje a souvislosti líčené na následujících stranách jsou časově i geograficky vzdálené, a proto se nám může na mysl vkrádat námitka, proč je třeba se v dnešní době zabývat problematikou, která s našimi národními dějinami ani s naší epochou zdánlivě vůbec nesouvisí. Důkladný a pečlivý výzkum dějin přispívá ke komplexnímu poznávání světa, v němž žijeme, v němž žily generace našich předků a budou žít generace našich potomků. Děje, které jsou předmětem našeho výkladu, ukazují, že svět je prostorem nesmírně proměnlivým a nestálým, přesto v něm existuje princip kontinuity. Právě v období formování státu východních Slovanů a Volžských Bulharů je nezbytné začít hledat odpovědi na otázky, jako je například ta, proč ve východní Evropě vznikl ve středověku jen jeden slovanský stát, Kyjevská Rus, zatímco kupříkladu na Balkáně se zformovalo slovanských států několik. Proč byly nástupnické státy Kyjevské Rusi až po dnešní Rusko vždy hegemony východní Evropy a ostatní byli odsouzeni žít v jejich stínu? Proč stojí Rusko a mentalita jeho obyvatel na pomezí Evropy a Asie? Kde jsou kořeny dnešní islámské tradice v oblasti soutoku řek Kamy a Volhy? Zažíváme migrační vlny jen dnes, nebo k nim docházelo již minulosti?

Předkládaná práce je v českém prostředí prvním pokusem o komparaci etatizačního procesu u Volžských Bulharů a východních Slovanů. Zatímco k dějinným počátkům východních Slovanů existuje v české literatuře dostupná sekundární literatura stejně jako překlady některých primárních pramenů,² existence Volžských Bulharů je v pracích českých

2 Mezi základní práce české historické vědy, které jsou věnovány dějinám Kyjevské Rusi a vznikly v posledních zhruba třiceti letech, patří LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, Praha 1997. Autor seznamuje čtenáře s kontextem vzniku Kyjevské Rusi, s příchodem Skandinávců do východní Evropy a s přijímáním křesťanství elitami kyjevského státu. Velká pozornost je věnována především přijetí křtu knížetem Vladimírem I. Svjatoslavičem. Velkou předností Láškovy monografie je citování pramenů, které jsou zde v mnoha případech publikovány v českém překladu vůbec poprvé. Přehlednou chronologii počátků staroruského státu s rozбором hlavních pramenů přináší PICKOVÁ, Dana, *O počátcích státu Rusů*, Historický obzor 18, 2007/11–12, s. 253–261. Kontaktům s Kyjevskou Rusí v 10. století je věnována pozornost ve fundamentální kolektivní monografii české byzantologie ZÁSTĚROVÁ,

autorů zmiňována jen sporadicky, a to velmi stručně.³ Cílem této práce je proto v neposlední řadě také uvedení do problematiky dějin Volžských Bulharů.

Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, Praha 1992. Autoři sledují mimo jiné navazování obchodních kontaktů a politických vazeb mezi byzantskou říší a Kyjevskou Rusí i jednotlivé etapy christianizace Rusí. Důležitý příspěvek pro poznání christianizace Kyjevské Rusí představuje GKANTZIOS DRÁPELOVÁ, Pavla, *Křest kněžny Olgy z hlediska byzantských misíí*, in: TÉRA, Michal (ed.), *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska. Portréty*, Červený Kostelec 2009, s. 13–59. Autorka, která je byzantoložkou a klasickou archeoložkou, ve své studii zevrubně analyzuje křest kněžny Olgy na pozadí rusko-byzantských vztahů první poloviny 10. století. Na základě komparace dostupných pramenů se pokouší o zpřesnění datace a umístění Olžina křtu. V posledních letech má český čtenář také možnost seznámit se s překlady některých zahraničních děl. Jedná se například o kolektivní monografii o christianizaci zemí severní, střední a východní Evropy v raném středověku: BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*, Praha 2013. Studii o Kyjevské Rusi zde napsal britský odborník na raně středověké dějiny Ruska, Kavkazu a na dějiny byzantské říše Jonathan Shepard. K problematice byzantské misijní činnosti vyšla v českém překladu též práce IVANOV, Sergej Arkad'jevič, *Byzantské misie aneb je možné udělat z „barbara“ křesťana?* Červený Kostelec 2012, v níž autor začleňuje christianizaci Kyjevské Rusí do širšího kontextu byzantských misíí. V jistém ohledu tak navazuje na českému čtenáři známou starší práci DVORNÍK, František, *Byzantské misie u Slovanů*, Praha 1970. Nelze zapomenout také na základní pramen pro výzkum dějin kyjevského státu, a to *Povest vremennych let* ruského letopisce Nestora, kterou přeložil a úvodní studií a poznámkami opatřil historik Michal Téra (TÉRA, Michal (ed.), *Výprávění o minulých letech aneb Nestorův letopis ruský. Nejstarší staroruská kronika*, Červený Kostelec 2014).

- 3 Volžští Bulhaři bývají zmiňováni ve všech pracích, které jsou věnovány Kyjevské Rusi, jako její sousedé. Stručně se počátkům bulharských dějin věnuje kupříkladu LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 25, ovšem jeho pozornost se upíná spíše v Bulharům, kteří se usadili při Dunaji. V českém prostředí tak zůstává ojedinělou studii TÉRA, Michal, *Chazaři. Stručný životopis jedné zapomenuté říše*, in: NYKL, Hanuš (ed.), *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska. Vlivy a souvislosti*, Červený Kostelec 2006, s. 15–35, která je sice věnována primárně Chazarům, avšak autor zde píše i o počátcích bulharských dějin a kontaktech Chazarů s Volžskými Bulhary. Rád bych na tomto místě ještě vyzdvihl několik prací zahraničních autorů, z nichž jsem čerpal. Především se jedná o texty maďarského historika Istvána Zimonyie, který se na univerzitě v Szegedu zabývá kočovnými východoevropské stepi v raném středověku. Své poznatky o dějinách Volžských Bulharů shrnul především v práci ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990, v níž velmi detailně analyzuje dostupné prameny, především texty arabských autorů. Odborníkem na Volžské Bulhary je i britský historik Gerald Mako z univerzity v Cambridge, který se Volžským Bulharům věnoval mimo jiné ve studii o jejich islamizaci: MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, in: ALLSEN, Thomas Theodore – GOLDEN, Peter Benjamin – KOVALEV, Roman K. – MARTINEZ, A. P. (eds.), *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 18, 2011, s. 199–223. Komplexní pohled na problematiku tureckých kočovníků přináší GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992. Základním pramenem pro poznání raných dějin Volžských Bulharů je cestopis Ahmada ibn Fadlāna, který vyšel v anglickém překladu například v rámci LUNDE, Paul – STONE, Caroline (ed.), *Ibn Fadlān and the Land of Darkness. Arab Travellers in the Far North*, London-New York-Toronto-Dublin-Victoria-New Delhi-Auckland-Johannesburg 2012, s. 1–58.

2. Východoevropský prostor před vznikem státu Volžských Bulharů a východních Slovanů

Východoevropský prostor je svým krajinným rázem a přírodními podmínkami oblastí prostou výrazných geografických překážek, a proto v minulosti nabízel ideální možnosti pro migraci obyvatel, válečné nájezdy nebo šíření nejrůznějších vlivů ze strany civilizačně vyspělejších sousedů z jihu. Rozsáhlý stepní pás, táhnoucí se od Mongolska až ke Karpatům, tvořil po dlouhá staletí civilizační tepnu, po níž přicházely z Asie do Evropy kočovné kmeny, které svou přítomností ve východoevropských a středoevropských stepích významně ovlivňovaly vývoj širokého regionu. Podle amerického badatele Petera Benjamina Goldena byla pro kočovníky step západní Asie a východní Evropy ideálním teritoriem, neboť jim poskytovala rozlehlé a mimořádně kvalitní pastviny. Vyspělé státy na jihu se nacházely v přiměřené vzdálenosti na to, aby na ně mohli kočovníci útočit či s nimi obchodovat nebo se od nich nechat najímat do vojenské služby. Naopak pro vládce prosperujících jižních států byly stepi natolik rozlehlé, že se až na výjimky nikdy neodvážili podniknout proti kočovníkům vojenské výpravy za své vlastní hranice.⁴

Některé kočovné kmeny se ve východní Evropě usazovaly, jiné pokračovaly v rámci takzvaného stěhování národů dále na západ, kde se staly klíčovým činitelem rozpadu západní části římské říše a později velkým nebezpečím pro byzantskou říši a další státy. Mezi kmeny, které ve východní Evropě setrvaly, patřili také předci Volžských Bulharů, kteří dorazili do Evropy z centrální Asie. Naopak východní Slované se po východní Evropě rozptýlili z jejího západního okraje.⁵

Ruský historik přelomu 19. a 20. století Vasilij Osipovič Ključevskij napsal: „Zahajujeme-li studium dějin kteréhokoliv národa, setkáváme se se silou, která v svých rukou drží kolébku každého národa – s přírodou jeho země.“⁶ Jaké byly geografické souvislosti etatizačního procesu u Volžských Bulharů a východních Slovanů?

4 GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 85–86.

5 Základní ponaučení o migraci bulharských kmenů podává kupříkladu ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 35–63. O migraci východních Slovanů existuje rozsáhlá odborná literatura. V českém prostředí problematiku přehledně shrnuje MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu*. I, Praha 2002, s. 34–50.

6 KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Ruské dějiny*. I. Praha 1927, s. 45.

2. 1 Přírodní podmínky východní Evropy a jejich důsledky na dějinné počátky Volžských Bulharů a východních Slovanů

V dějinách východní Evropy hrály přírodní podmínky klíčovou roli. Neurčovaly jen charakter osídlení (lze v této souvislosti připomenout Ključevského koncepci ruských dějin založenou na neustálé kolonizaci země)⁷ a způsob obživy, nýbrž jejich vliv se odrážel také v utváření sociálních a politických institucí stejně jako ve smýšlení, formách každodenního života a zvyklostech.⁸

Prostor východní Evropy lze rozdělit do několika oblastí, které mají podobu pásem, táhnoucích se od západu na východ. Na sever od polárního kruhu se rozprostírá nehostinná tundra, která svými lišejníkovými porosty neumožňuje organizovaný společenský život. Mezi polárním kruhem a 45. až 50. stupněm severní šířky se rozkládá nejrozsáhlejší les světa. Směrem k jihu se mění složení lesního porostu, a tak v rámci lesního pásma rozlišujeme tři části. Nejsevernější pruh tvoří smrky a borovice jehličnaté tajgy, střední díl je porostlý smíšeným lesem středního Ruska a lesní zónu ukončuje lesostep, vytvářející přirozený přechod mezi neprostupným lesem a stepní plání, která se táhne od dalekého Mongolska až po dnešní Maďarsko.⁹

Evropskou stepní zónu lze rozdělit na tři části – na Karpatskou kotlinu, na území při severním pobřeží Černého moře a na oblast rozkládající se severně od Kavkazu. Zatímco ve východoevropském prostoru se nachází mezi stepí a územím, které bylo ovládáno vyspělými civilizacemi, přírodní bariéry (Černé moře, Kavkaz, Kaspické moře), které asijským kočovníkům, přicházejícím do Evropy, bránily v pohybu směrem do nitra těchto stabilních státních celků, mezi stepí a lesním pásmem na severu, kde přicházeli kočovníci do styku s převážně ugrofinským, dále na západ také se slovanským obyvatelstvem, nenaráželi na geografické překážky.

Maďarský badatel István Zimonyi je přesvědčen, že historický vývoj východní Evropy ve středověku lze interpretovat jako zápas o převahu mezi stepí a lesy na sever od stepního pásma.¹⁰ Asijské kočovníci, jako byli Hunové, Avaři, Chazaři, Volžští Bulhaři a Pečeněhové se mezi 4. až 10. stoletím postupně vystřídali v roli hegemonu východoevropské stepi. Na

7 KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Ruské dějiny*. I, s. 27–28.

8 Základní poučení o vlivu přírodního prostředí na vývoj ruských dějin přináší kromě zmíněné práce Ključevského například PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 15–42 nebo SHAW, Denis J. B., *Russia's geographical environment*, in: PERRIE, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia. Volume I. From Early Rus' to 1689*, Cambridge 2006, s. 19–43.

9 PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, s. 17.

10 ZIMONYI, István, *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before the Ottomans. The Lectures Include the History of the Turkic Speaking Peoples of Eastern Europe from the Huns to Kipchaks 4th–14th Century*, nedatováno, dostupné na odkazu: <https://www.scribd.com/document/111098404/Zimonyi-Istvan-History-of-the-Turkic-Speaking-Peoples-in-Europe-Before-the-Ottomans> [7. 7. 2019], s. 2.

sklonku 10. století se novým pánem regionu stali východní Slované, jimž se podařilo moc kočovníků zlomit.¹¹

Slované, kteří osidlovali východní Evropu, se živilí pastevectvím a po svém usazení postupně přecházeli k zemědělství, pro které je podstatná jak kvalita půdy tak klima a množství srážek. Volžští Bulhaři setrvali dlouho u kočovného způsobu života a zemědělství se začali více věnovat až od 10. století v důsledku pozvolného přechodu k usedlému způsobu života.

Na území dnešního Ruska panuje kontinentální podnebí s horkými léty a krutými zimami, přičemž nejnižší teploty nejsou zaznamenávány v oblastech nejsevernějších, nýbrž nejvýchodnějších, což způsobuje Golský proud, ohřívající ovzduší Skandinávie a částečně severní Evropy. V důsledku této skutečnosti zůstává Sibiř, potencionálně nevyčerpatelná zásobárna zemědělské půdy, k zemědělství zcela nepoužitelnou. Pro zemědělství, typický slovanský způsob obživy, vyznívá nepříznivě i rozložení srážek. S nejčastějšími dešti se potýkají obyvatelé severozápadního Ruska při pobřeží Baltu, kde je podzolová půda s minimem živin. Hojně se zde vyskytují močály, bažiny a rozlehlé písčité a jílové plochy. Směrem na jihovýchod se půda stává bohatší na obsah humusu, leč pro pěstování zemědělských plodin zde chybí dostatek srážek. Nadto je třeba poznamenat, že v průběhu roku prší nejintenzivněji v červenci a srpnu, to znamená, že počátkem jara, kdy plodiny vyžadují vláhu, převládá sucho, zatímco v době sklizně prší.¹²

Z geografického hlediska lze počátky státu Volžských Bulharů i východních Slovanů umístit zhruba mezi 50. až 60. stupeň severní šířky, což odpovídá poloze Kanady, ovšem mezi oběma severskými oblastmi existují rozdíly. Většina obyvatel Kanady žila při hranicích se Spojenými státy americkými, to je v oblasti, která svou zeměpisnou šířkou koresponduje s Krymem a centrální asijskou stepí. Do tohoto regionu se moc ruského státu začala šířit až ve druhé polovině 16. století, přičemž k jeho úplnému ovládnutí došlo až koncem 18. století. Zatímco úrodné černozemě stepí byly po dlouhá staletí plundrovány nepřátelskými kočovníky, jejichž hordy se do východní Evropy valily z centrální Asie, státy Volžských Bulharů a východních Slovanů byly nuceny formovat se na severu v prostoru smíšených lesů nevhodných pro zemědělství.¹³

11 Východní Slované se stali hegemonech východní Evropy po porážce Chazarů, již dosáhli pod vedením kyjevského knížete Svjatoslava I. Igoreviče v roce 965. Paradoxně rozvrácením chazarské říše odstranili účinnou hradbu, která je chránila před nájezdy asijských kočovníků. Osudným se tato geopolitická změna stala východním Slovanům při postupu Mongolů na západ. K zániku chazarské říše více TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 27.

12 PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, s. 18.

13 Tamtéž, s. 20.

Nepřízeň přírodních a podnebných faktorů zapříčinila paradoxní situaci, v níž proti sobě stály na jedné straně skutečnosti, které bránily vzniku jednotného státního celku (nízká kvalita a výnosnost půdy, řídká hustota osídlení na nekonečném prostoru východní Evropy ad.), a na druhé straně důvody, které státní organizaci nekompromisně vyžadovaly (potřeba expanze s cílem získat úrodnou půdu náhradou za tu, která byla již vyčerpána, nutnost sjednotit se proti vnějšímu nepříteli – především kočovníkům ve stepích, snaha zapojit se do dálkového obchodu). Americký historik Richard Pipes k tomu poznamenává: „*Existovala zde zásadní neslučitelnost mezi možnostmi země a jejími potřebami.*“¹⁴

Co tedy umožnilo, že ve východní Evropě vznikly státy Volžských Bulharů a východních Slovanů? Bylo tomu přírodní prostředí a podnebí skutečně tak málo nakloněno? Zdá se, že ne zcela. Ačkoli se na zrodu obou států podílela celá řada příčin, za jednu z klíčových lze označit splavnost ruských řek, které ve Východoevropské rovině, postrádající výraznější geografické překážky, vytvářejí spleť systémů komunikačních tras spojující Skandinávii, severní a západní Evropu s východním Středomořím, Předním východem, Kavkazem a Asií. Po Volze a Dněpru připlouvali do východní Evropy obchodníci ze Skandinávie i arabského světa.¹⁵ Podél velkých říčních toků a jejich přítoků byla budována rozlehlá sídliště s vyhlášenými tržišti, v nichž se rodila mocenská centra vznikajícího volžsko-bulharského i východoslovanského státu. Právě díky dálkovému obchodu, který dokázal tak účinně využívat říční cesty, se východní Evropa včleňovala do mezinárodního kontextu. Volžští Bulhaři a východní Slované se ocitli na prahu svých dějin.

2. 2 Starověké obyvatelstvo východní Evropy

Již ve starověku pronikla do severního Černomoří v rámci takzvané velké řecké kolonizace vyspělá antická řecká civilizace. Řečtí kolonisté vytvořili na pobřeží Černého moře hustou síť měst, z nichž mnohá dokázala po staletí vzdorovat nebezpečným nájezdníkům, aby pak východním Slovanům zprostředkovávala tradice antického světa a křesťanské učení.¹⁶

První řecká města v Černomoří se objevila v 8. století před naším letopočtem v oblastech Bithýnie a Paflagonie v Malé Asii (Hérakleia Pontiké, Trapezús, Sinópé ad.) a v Kolchidě (Dioskúrias, Fásis). Další směr kolonizace se soustředil na západní Černomoří. Na

14 PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, s. 37.

15 K otázce splavnosti ruských řek, jejich vzájemného propojení a trasám, po nichž se obchodníci plavili, podrobně NIEDERLE, Lubor, *Slovanské starožitnosti. Oddíl I, sv. IV. Původ a počátky Slovanů východních*, Praha 1924, s. 15–19.

16 Více k tomu LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 21–23.

dnešním bulharském pobřeží vznikly Apollónia, Mesémbriá, Odéssos, na rumunských mořských březích se setkáváme s městy jako Tomis nebo Histriá. K nejvýznamnějším řeckým koloniím severního Černomoří patřily Pantikapaion, Fanagoreia, Teodosia, Chersonésos, Olbia a Tanais.¹⁷

Počátky většiny řeckých měst v severním Černomoří spadají do 7. až 6. století před naším letopočtem (výjimkou je jen mladší krymský Chersonésos). Lze konstatovat, že tato města se záhy po svém vzniku stala pro své metropole životně důležitou zásobárnou obilí, jednak kupovaného od Skytů žijících na severu, jednak pěstovaného v okolí měst. S rozvojem obchodních kontaktů se odtud vyvážely též nasolené ryby, víno, řemeslné výrobky atd. Řecké osídlení se soustředilo při černomořských březích. Odlehlejší oblasti obývaly barbarské, především skytské kmeny, s nimiž se Řekové snažili udržovat obchodní kontakty, leč častěji byli nuceni se bránit proti jejich kořistnickým nájezdům. Nestálá geopolitická situace, která řeckým černomořským městům přinesla nejen nadvládu Říma, ale také vojenskou konfrontaci s měnícím se obyvatelstvem jihoruských stepí, nakonec vedla k jejich úpadku a v některých případech i zániku. K obnovení řecké moci v severním Černomoří došlo až v byzantském období.

Jako příklad takového vývoje nám může sloužit Chersonésos na jihozápadním Krymu založený ve druhé polovině 5. století před naším letopočtem z Hérakleie Pontské. Město s rozlehlým zemědělským zázemím bylo často vystaveno hrozbě Skytů, čemuž odpovídal i jeho charakter výstavné vojenské pevnosti, která byla poté, co se oblast ocitla v 1. století před naším letopočtem pod vládou Říma, místem pobytu mnoha římských vyhnanců. Tento osud měl potkat i čtvrtého římského biskupa sv. Klimenta, na něhož údajně vložil ruce sám apoštol sv. Petr. Dle tradice zde Klimentovy ostatky objevil roku 861 při své cestě k Chazarům sv. Konstantin¹⁸, který jejich část odevzdal na sklonku svého života v Římě.¹⁹ Část Klimentových pozůstatků vystupuje též mezi dary, které si po svém křtu odvážel kyjevský kníže Vladimír do Kyjeva. Takzvaná chersonská legenda, obsažená v *Povesti vremennych let*, dokládá zásadní

17 K řecké kolonizaci Černomoří více BOUZEK, Jan – HOŠEK, Radislav, *Antické Černomoří*, Praha 1978, s. 89–102.

18 Moment objevení je popisován v *Životě Konstantinově* následovně: „*Když slyšel [sv. Konstantin, pozn. autora], že svatý Kliment posavad leží v moři, pomodlil se a řekl: „Důvěřuji v Boha a mám naději v svatého Klimenta, že jej najdu a vynesu z moře. ‘I pohnul arcibiskupa i s duchovenstvem a zbožnými muži, že vsedli na loď’ a vypravili se s ním [člověkem, kterého zde sv. Konstantin potkal a který věděl o místě, kde je sv. Kliment pohřben, pozn. autora] na to místo. Moře se velmi utišilo, a když tam dospěli, začali kopat zpívající. Ihned tu byla veliká vůně jako z mnohého kadidla, a potom se ukázaly svaté ostatky. Vzali je s velikou uctivostí a slávou a za účastenství všech měšťanů je zanesli do města.*“ Citováno dle *Život sv. Konstantina-Cyrila*, in: KOLÁR, Jaroslav – SELUCKÁ, Markéta (eds.), *Středověké legendy o českých světcích*, Brno 2011, s. 19.

19 O působení sv. Konstantina v Chersonésu a jeho objevení ostatků sv. Klimenta psal kupříkladu DVORNÍK, František, *Byzantské misie u Slovanů*, s. 83–84 nebo VAVŘÍNEK, Vladimír, *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem*, Praha 2013, s. 69–72.

význam řeckým měst v severním Černomoří (především Chersonésu) pro kontakty mezi Byzancí a rodícím se východoslovanským státem, jemuž zprostředkovávala vyspělou řeckou kulturu a křesťanství.²⁰

Kromě obyvatel černomořských řeckých měst, kteří představovali nositele nejvyšší kultury, žily ve východní Evropě četné „barbarské“ národy, jimž po dlouhá staletí dominovali Skytové²¹, což je souhrnný název pro íránské kmeny, které se od 8. století před naším letopočtem objevovaly při severním Černomoří od ústí Dunaje až po Don. Pod nepřátelským tlakem opustili svou původní asijskou domovinu a vydali se na západ. Ze severního Černomoří vypudili Kimmerie, které pronásledovali do Malé Asie, přičemž dobyli Médii, Sýrii a Palestinu. Po několika desetiletích se pod tlakem Médů vrátili do severního Černomoří, kde vytvořili rozsáhlý kmenový svaz, z něhož se v polovině 4. století před naším letopočtem stalo mocné království s centrem na dolním Dněpru. Ve druhé polovině 4. století před naším letopočtem vpadli do oblasti íránské Sarmaté, původně sídlící v oblastech na východ od Donu. Draví Sarmaté ovládli většinu skytského panství, které se tak omezilo především na krymskou oblast. Zesílivší tlak Skytů nesla nelibě místní řecká města, což vyvolalo vojenský zásah pontského krále Mithridata IV. Ačkoli byli agresori poraženi, jejich vojenská moc zůstala značná a bylo třeba s ní stále počítat, byť již skytská sláva nikdy takového rozkvětu nedosáhla. Definitivně zanikla moc Skytů ve 3. století našeho letopočtu, kdy severního Černomoří dosáhli germánské Góty.

Mohlo by se zdát, že mezi Skyty a řeckými městy v severním Černomoří panovalo nepřátelství a permanentní napětí, ale obě strany spolu udržovaly již od 7. století před naším letopočtem především zásluhou Olbie a Pantikapaia čilé obchodní kontakty. Skytové dodávali Řekům otroky, obilí, len, vlnu, nasolené a sušené ryby a kožešiny. Výměnou za to získávali olej, víno a produkty řeckých řemeslníků, o něž jevila zájem především skytská aristokracie, obdivující se civilizační vyspělosti Řeků. O vzájemném působení obou stran nemůže být pochyb.

Dalším íránským elementem ve východní Evropě byli již zmínění Sarmaté či Sauromaté.²² Jejich obrovský kmenový svaz se v průběhu času vnitřně proměňoval. Mezi sarmatskými kmeny nacházíme kupříkladu Aorsy (na jih od Uralu), Sirmaty (v Povolží), Saudaraty a Thissamaty (dosáhli až okolí Olbie), Roxolany (mezi Dněprem a Donem) a Jazygy (pronikli až do uherské nížiny). Od 4. století nabýval na významu kmen Alanů²³, který

20 LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 23.

21 K nim kupříkladu NIEDERLE, Lubor, *Slovanské starožitnosti. Oddíl I, sv. IV*, s. 22–28; BOUZEK, Jan – HOŠEK, Radislav, *Antické Černomoří*, s. 51–70.

22 K nim kupříkladu NIEDERLE, Lubor, *Slovanské starožitnosti. Oddíl I, sv. IV*, s. 22–28.

23 LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 15–16; NIEDERLE, Lubor, *Slovanské starožitnosti. Oddíl I, sv. IV*, s. 24–25.

se utvořil sjednocením íránsky mluvícího obyvatelstva kočujícího severně od Kaspického moře na Donu a v Předkavkazí, odkud podnikal loupeživé výpravy na Krym, do Zakavkazí, Malé Asie a Médie.

Éra největšího rozkvětu zmíněných kmenových svazů sice spadala do doby před počátkem našeho letopočtu, jejich příslušníci však sledovaný prostor východní Evropy neopustili. Po příchodu nového obyvatelstva sice ustoupili do pozadí, leč jejich dědictví bylo stále živé. Docházelo ke vzájemnému působení a směšování. Samotná etnogeneze Volžských Bulharů a východních Slovanů byla ovlivňována mimo jiné právě těmito etniky, respektive se odehrávala v přímé interakci s nimi. Obrátme nyní pozornost k etnikům, která vystřídala Skyty, Sarmaty a další v roli hegemonů východní Evropy, neboť právě mezi nimi se poprvé setkáváme s předky Volžských Bulharů.

2. 3 Turkické kmeny ve východní Evropě

Zatímco Skytové, Sarmaté a Alani patřili mezi etnika íránského původu, od 4. století byla Evropa konfrontována s turkickými etniky, která tvoří jednu z největších asijských jazykových a etnických skupin, dodnes rozšířenou od jihovýchodní Evropy po severovýchodní oblasti Sibíře.

Kmenové svazy turkických kočovníků utvářely po několik staletí etnickou, jazykovou, náboženskou i kulturní mapu střední a východní Evropy. Klíčovou roli sehrála dle Istvána Zimonyie existence tří velkých kočovných „říší“, které postupně vytvořili Siung-nuové, Turkové a Mongolové.²⁴ V rámci těchto říší se setkáváme s jednotlivými skupinami turkických kočovníků, které se osamostatňovaly a ustavovaly vlastní nástupnické kmenové svazy či se stávaly jejich součástí. Za všechny lze jmenovat kupříkladu Huny, Onogury, Ogury, Saragury, Sabiry, Avary, Bulhary, Chazary, Pečeněhy, Polovce a mnohé další.

Turkické kmenové svazy nebyly etnicky a jazykově homogenní. Představovaly velmi proměnlivá a nestálá spojení příslušníků nejrůznějších etnických a jazykových skupin, která byla ovládána jednou určující politickou elitou, která měla ve svých rukou moc nad ostatními. Tato skutečnost byla dána mimo jiné i procesem vzniku těchto kmenových svazů, které se utvářely během migrace, to znamená „za pochodu“, přibíráním (často formou podmanění) dalších členů svazu.²⁵

²⁴ ZIMONYI, István, *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before the Ottomans*, s. 1.

²⁵ Zvláště u prvních turkických kočovníků, s nimiž se v Evropě setkáváme, kterými byli například Hunové či Avari, je spolehlivé určení jejich etnicity velmi komplikované a naráží na nedostatek archeologických, historických a lingvistických pramenů. Většina autorů je však dnes řadí k turkickému etniku, k čemuž se budu také přiklánět. K tomu více především GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 85–114.

Na evropské půdě lze rozpoznat dvě centra, v nichž se kumulovala moc turkických kočovníků, a to Karpatskou kotlinu a oblast na dolním toku Volhy včetně stepních rovin severně od Černého moře, Kavkazu a Kaspického moře. Odtud ovlivňovaly kmenové svazy turkických kočovníků široké okolí.²⁶

Karpatská kotlina se stala doménou především Hunů a Avarů, kteří představovali velké nebezpečí pro římskou říši, respektive později v případě Avarů pro říši byzantskou. Hunský kmenový svaz byl vůbec prvním uskupením asijských turkických kočovníků, které překročilo hranice východní Evropy. Hunský vládnoucí rod a dvůr odvozovaly svůj původ kvůli legalizaci své moci a postavení od Siung-nuů, vůbec prvního turkického kmenového svazu²⁷, který se zformoval ve 2. století před naším letopočtem na území dnešního vnitřního a vnějšího Mongolska.²⁸ Pozdně římský historik Jordanes²⁹ popisuje Huny následovně: „[...] *kmen Hunů, který byl nade všechnu divokost strašnější, vtrhl na Góty. [...] Hunové žili nejprve v bažinách, byli zakrslí, ohavní a hubení a lidskou rasu spíše jen připomínali. Také zvuky, které vydávali, byly jen vzdáleně podobné lidské řeči.*“ Cestu do Evropy ukázala Hunům dle Jordanova líčení laň, jež se zjevila hunským lovcům, kteří ji pronásledovali do bažiny, již považovali za nepřekročitelnou. Laň se pak lovcům ztratila, avšak díky ní Hunové objevili cestu přes močál do země, kterou byli uchwáceni. Jordanes pokračuje: „*Vrátili se ke svým a vyprávěli jim o tom. Chválili Skythii a přesvědčili kmen, aby se vydal tou cestou, již se naučili od laně. Hunové tedy spěchali do Skythie, a kohokoli při vstupu do té země potkali, toho obětovali svému vítězství. Zbylé si podrobili.*“³⁰ Jordanes zde líčí, jak Hunové překročili kolem roku 370 Volhu a porazili Alany. Následně úspěšně zaútočili na Góty, usazené ve východní Evropě, čímž je přiměli k odchodu na západ, na území římského impéria, a tím rozpoutali stěhování národů.³¹

26 K tomu více ZIMONYI, István, *The Nomadic Factor in Mediaeval European History*, in: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung., 58/1, 2005, s. 33–40.

27 O původu Siung-nuů se vedou debaty, většina autorů se přiklání k jejich turkickému původu. Zasvěcený výklad o kmenovém svazu Siung-nuů podává GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 57–67. Autor upozorňuje, že byl ve společnosti Siung-nuů kočovnický element dominující, ovšem zároveň byly doloženy některé tábory, které měly usedlý a zemědělský charakter s pevnější politickou, náboženskou a zásobovací strukturou. K tomu Tamtéž, s. 66.

28 Pro Čínu se stali natolik nebezpečnými, že v ochraně před nimi nechali vládcí dynastie Čchin, která sjednotila roku 221 před naším letopočtem Čínu, propojit hradby jednotlivých čínských knížectví v proslulou Dlouhou zeď čili Velkou čínskou zeď. K tomu více ŠÍMA, Jiří, *Severní kočovníci, hedvábní a hedvábné cesty*, in: Charvát, Petr – Obuchová, Ľubica (eds.), *Hedvábná cesta*, Praha 1998, s. 77–78.

29 K Jordanově osobě více DOLEŽAL, Stanislav, *Pozdně římský historik Jordanes a jeho dílo*, in: JORDANES, *Gótské dějiny / Římské dějiny*, Praha 2012, s. 5–36.

30 JORDANES, *Gótské dějiny / Římské dějiny*, s. 64. Příběh o lani zmiňuje za použití víceméně stejných slov i historik Prokopios z Kaisareie, který však celý příběh posouvá o století později, to znamená do doby po Attilově smrti a odchodu Gótů z Černomoří na Balkán. K tomu více PROKOPIOS Z KAISAREIE, *Válka s Góty*, Praha 1985, s. 291–292.

31 K důsledkům, které měl vpád Hunů na gótské obyvatelstvo, více HEATHER, Peter, *Gótové*, Praha 2002, s. 107–137.

Působení Hunů v Evropě je dodnes hodnoceno rozporuplně. Přístup západoevropské historiografie reprezentuje práce britského badatele Edwarda Arthura Thompsona, který v podstatě přejímá názor pozdně antických autorů, již Huny líčí jako barbary, kteří jezdili na koních, loupili a plenili vše, co jim přišlo do cesty. Dokonce se domnívá, že Hunové zbrzdili rozpad západní části římského impéria tím, že si na několik desetiletí podmanili germánské kmeny ve střední Evropě.³² Současný odborník na turkické kočovníky István Zimonyi nabízí poněkud odlišnou interpretaci. Podle jeho názoru přinesli Hunové nový impulz a přiměli gótské obyvatelstvo východní Evropy k posunu na Balkán a ke konfrontaci s římskou říší, při níž zemřel roku 378 v bitvě u Adrianopole císař Flavius Iulius Valens. Hunové následně ovládli Karpatskou kotlinu a svou agresivní přítomností provokovali okolní germánské kmeny k pohybům směrem k hranicím západní části římské říše, v důsledku čehož se zhroutila římská obrana na Rýnu. Sami Hunové byli v útocích na západní část římského impéria velmi aktivní a stali se hlavním vnějším faktorem, který přispěl k jejímu rozpadu.³³ Hunové byli prvními turkickými kočovníky, s nimiž se Evropa potýkala. O síle účinku jejich působení svědčí mimo jiné stavba nových mohutných hradeb za císaře Theodosia II., které měli proti Hunům bránit Konstantinopol.³⁴

Na hunském příkladu lze konstatovat, že vůdčí role elitní mocenské skupiny v turkických kočovných svazech (alespoň v raném období) byla časově omezená. Při prvních náznacích nestability vykazovaly kmenové svazy tendence k rozpadu. Síla a moc se soustředila v rukou jednoho hlavního náčelníka, který si své postavení uzurpoval likvidací všech případných soků. Stejným způsobem skončila i společná vláda hunských bratrů Bleda a Attily, když Attila roku 445 svého bratra zavraždil.³⁵ Po Attilově smrti roku 453 se jeho kmenový svaz postupně rozpadl v bojích o moc mezi jednotlivými nástupci a došlo k osamostatňování jednotlivých germánských či turkických kmenů, které si však z hunského kmenového svazu odnesli politické a vojenské tradice, a zachovali tak jistou kontinuitu.³⁶

Následující století proběhlo v Karpatské kotlině ve znamení nestability a migrací početných kmenů. Avari, nový hegemón Karpatské kotliny, se objevili na dolním toku Dunaje až roku 562, poté co si při svém ústupu na západ, vynuceném tlakem Turků, kteří je považovali za své uprchlé otroky, podmanili Sabiry a Onogury na severním Kavkaze a Utigury a Kutrigury v severním Černomoří.³⁷ V důsledku příchodu Avarů opustili Karpatskou kotlinu Langobardi, kteří dosáhli roku 568 severní Itálie, což István Zimonyi považuje za

32 THOMPSON, Edward Arthur, *Hunové*, Praha 1999, s. 215–217.

33 ZIMONYI, István, *The Nomadic Factor in Mediaeval European History*, s. 36.

34 ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, s. 51.

35 K tomu více THOMPSON, Edward Arthur, *Hunové*, s. 92.

36 ZIMONYI, István, *The Nomadic Factor in Mediaeval European History*, s. 36.

37 GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 111.

ukončení velkých migrací germánských kmenů.³⁸ Avari se vyprofilovali jako klíčový hybatel dějin střední a jihovýchodní Evropy až do počátku 9. století. Pro byzantskou říši představovali velkou komplikaci, neboť musela v letech 572 až 591 a pak mezi roky 604 a 628 čelit současně nepřátelské Persii na východě. Pro zajištění klidu na dunajské hranici a ve snaze alokovat vojenské síly v bojích s Persií platili byzantští císaři Avarům nemalý roční tribut za to, že avarští bojovníci nebudou byzantské území ohrožovat. Bez ohledu na to Avari v letech 582 až 586 prolomily byzantský obranný systém na dolním Dunaji.³⁹

V této souvislosti je třeba zmínit, že zatímco Hunové poskytovali dynamiku pohybu germánským kmenům, působili tak Avari na slovanské kmeny a dávali jim impulz pro pohyb po střední Evropě a především do nitra balkánského poloostrova, kde se Slované usazovali na územích ovládaných byzantskou říší.⁴⁰ K masovějšímu šíření Slovanů na Balkán a k jeho slavizaci však docházelo spíše v době, kdy avarský kmenový svaz procházel vnitřní krizí, která vedla v konečném důsledku k jeho zániku. Ještě roku 626 avarská armáda ve spolupráci s Persií podnikla vpád do nitra byzantské říše a po deset dnů obléhala samotnou Konstantinopol.⁴¹ Neúspěch tohoto tažení však byl projevem počínající krize avarské moci, která byla nucena v téže době čelit i povstání podmaněných Slovanů ve střední Evropě, do jejichž čela se postavil francký kupec Sámó.⁴² Po několika desítkách let, kdy jsme o avarských dějinách kvůli nedostatku pramenů informováni jen velmi málo, byla jejich moc rozvrácena Karlem Velikým.⁴³

Na příkladu hunského a avarského kmenového svazu jsou patrné dopady působení turkických kočovníků na chod evropských dějin raného středověku. Prezentovali hybnou sílu procesu stěhování národů, zániku západní části římského impéria, impulz pro konstituování raně středověkých států na západě i východě Evropy. Vyspělé státy, jakými byla byzantská říše, sásánovská Persie, později arabský chalífát s nimi musely počítat jako s významnou silou, která spoluutvářela aktuální geopolitickou situaci. V rámci jejich svazových uskupení přišla do Evropy pestrá směs různých jazykových a etnických skupin, mezi nimi i předci Volžských Bulharů.

Obrátme nyní pozornost k druhému centru, v němž se kumulovala moc turkických kočovníků, a to k již zmíněné oblasti dolního toku Volhy, včetně stepních rovin severně od Černého moře, Kavkazu a Kaspického moře. Zatímco v Karpatské kotlině v první polovině 7.

38 ZIMONYI, István, *The Nomadic Factor in Mediaeval European History*, s. 36.

39 ZIMONYI, István, *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before the Ottomans*, s. 7.

40 ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, s. 79–82.

41 K průběhu bitvy: HURBANIČ, Martin, *Konstantinopol 626. Poslední bitva antiky*, Praha 2016, s. 259–302.

42 Tamtéž, s. 183–185.

43 TŘEŠTÍK, Dušan, *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*, Praha 2001, s. 63–68.

století dominovali Avari, v severním Černomoří se v této době poprvé setkáváme s mocí Bulharů. Současně oblast nacházející se severně od Kavkazu a posléze dolní tok Volhy ovládly jiné turkické kmeny, Chazaři, kteří následně platili za hegemonu východní Evropy až do roku 965, kdy byli poraženi kyjevským knížetem Svjatoslavem I. Igorevičem.

Chazarský kmenový svaz, který se označuje stejně jako v případě Avarů termínem kaganát, což je odvozeno od titulu jejich vládce – kagana, představoval první skutečně významnou politickou sílu na sever od Kavkazu. Chazarští kaganové směle konkurovali byzantským vládcům i představitelům arabského světa. S jistotou se s Chazary poprvé setkáváme v polovině 6. století, kdy byli součástí rozsáhlého tureckého kaganátu.⁴⁴ Moc Turků v 6. století sjednotila turkické kočovné kmeny středoasijských a východoevropských stepí. Před jejich tlakem ustoupili do Karpatské kotliny Avari, kterým se však krátce po roce 600 podařilo zmocnit se severního Černomoří, zatímco Turci si ubránili vládu nad územím severně od Kavkazu. Roku 626, kdy útočily spojené avarsko-perské síly na Konstantinopol, se o pomoc na Turky obrátil byzantský císař Herakleios a uzavřel s nimi spojení.⁴⁵ Centrální turecká moc umožňovala podmaněným kmenům vést samostatnou zahraniční politiku⁴⁶, a tak Chazaři jakožto jeden z kmenů tureckého kaganátu zaútočili roku 628 ve prospěch byzantské říše na perské državy na Kavkaze, dobyli Tbilisi a roku 630 podnikli tažení do Arménie. V té době však turecký kaganát zachvátily vnitřní boje, které zapříčinily jeho rozvrat a boj o nástupnictví mezi turkickými kmeny ve východní Evropě⁴⁷, v němž zvítězili Chazaři.

Chazaři již dlouho pěstovali diplomatické vztahy s byzantskou říší a aktivně válčili proti nové síle Blízkého východu, Arabům. Ti využili oslabení byzantské a perské říše a zaútočili na jejich území. Záhy dobyli sásánovskou Persii, Sýrii, Egypt.⁴⁸ Jejich vojska postupovala také na sever, pronikla až na Kavkaz a obsadila pro byzantskou říši strategicky významnou Arménii, dále Gruzii, kavkazskou Albánii a roku 652 obklíčila hlavní město Chazarů, Balanjar. Zde ovšem Arabové utrpěli katastrofickou porážku. Tím začala dlouhá řada válek, v nichž se Chazaři bránili arabskému nebezpečí.⁴⁹ Navzdory rozšířenému názoru neměli Arabové zájem (a ve skutečnosti ani dostatek sil), aby mohli získat kontrolu nad

44 Chazarský vládce byl tehdy ještě s titulem džebu-chakan jmenován v hierarchii tureckého kaganátu hned za kaganem. K tomu: TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 18.

45 ZIMONYI, István, *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before the Ottomans*, s. 11.

46 MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 202.

47 TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 18.

48 BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila – HOMOLA, Aleš – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*, Praha 2006, s. 389–394; ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, s. 92–96.

49 MAKO, Gerald, *The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars*, in: ALLSEN, Thomas Theodore – GOLDEN, Peter Benjamin – KOVALEV, Roman K. – MARTINEZ, A. P. (eds.), *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 17, 2010, s. 45–57; TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 20–21; ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 59–60.

chazarským územím severně od Kavkazu.⁵⁰ Podle některých se Arabové snažili pouze odvrátit potenciální hrozbu chazarského proniknutí do oblasti svého vlivu.⁵¹ Chazaři se v tomto konfliktu po celou dobu prezentovali jako mocný protivník.

Chazarský kaganát si udržel pozici hegemonu východní Evropy až do roku 965, kdy byl rozvrácen kyjevským knížetem Svjatoslavem I. Igorevičem. Chazarskou sílu dokládá také skutečnost, že jim řada etnik ve východní Evropě včetně Volžských Bulharů i východních Slovanů odváděla tribut, a to až hluboko do 10. století, kdy už ovšem moc chazarského kaganátu slábla. Ve vývoji všech tří států lze shledat jisté paralely, a proto se na následujících stranách bude další výklad chazarských dějin a počátků etatizačního procesu ve volžsko-bulharské a východoslovanské společnosti prolínat.

50 MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 202.

51 TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 21.

3. Počátky bulharských dějin

Bulhaři byli původně turkickými kočovníky, kteří se do Evropy dostali jako součást hunského kmenového svazu. Po jeho rozpadu v polovině 5. století rozeznáváme ve východní Evropě několik kmenů, které byly součástí původního hunského společenství, mimo jiné Akaciry, Barsily, Urogy, Sabiry a Bulhary.⁵² S četnými bulharskými skupinami se setkáváme především ve stepích severně od Černého a Azovského moře, to je v oblasti Kubáně.⁵³

První spolehlivá písemná zpráva o Bulharech pochází od řecky píšícího autora Jana Antiochijského, který žil a psal v 7. století v éře byzantského císaře Herakleia a Bulhary označoval jako *Búlgároi*.⁵⁴ Jan Antiochijský připomíná Bulhary v souvislosti s konfliktem mezi byzantskou říší a Góty, usazenými v severobalkánských provinciích Moesii a Thrákii, kteří sice byli římskými foederáty, ale pro Konstantinopol představovali zdroj permanentního nebezpečí. Rivalita mezi jednotlivými gótskými dynastiemi se projevovala útoky na byzantskou moc, přičemž byzantská strategie řešení těchto sporů byla založena na vzájemném podněcování jedněch gótských kmenů proti druhým. Úskalím takového postupu byla dočasná spojení jednotlivých gótských skupin namířená proti byzantské říši. Císař Zenon, jenž byl oslaben vnitřními spory v říši, se roku 480 obrátil na Bulhary, kteří z jeho podnětu v létě téhož roku překročili Dunaj a svou přítomností zneklidňovali gótské obyvatelstvo. Taktika slavila úspěchy a Bulhaři díky těmto událostem vstoupili do psané historie.⁵⁵

Peter Benjamin Golden odvozuje původ pojmenování Bulharů od turkického výrazu *bulğa*, což označuje někoho, kdo se do něčeho míchá, plete, kdo ruší a vytváří nepořádek.⁵⁶ Takto jsou bulharští „rušitelé“ zmiňováni byzantskými, latinskými (ve formě *Bulgari*, *Vulgari*, *Bulgar*) a syrskými (*Burgar*) prameny, které popisují jejich vpády do Thrákie v letech 489, 493, 499 a 502.⁵⁷ Byzantský císař Anastasios nechal mimo jiné proti Bulharům vystavět roku 507 v Thrákii Dlouhou zeď, která měla plnit funkci vnější obrany Konstantinopole.⁵⁸ V letech 513 až 515 se Bulhaři aktivně zapojili do povstání vojenského velitele provincie Thrákie Vitaliana⁵⁹, který využil nespokojenosti většiny obyvatelstva s Anastasiovou náboženskou politikou a třikrát se pokusil dobýt Konstantinopol a prohlásit se císařem, což se mu nikdy

52 TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 16.

53 GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 103.

54 MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 199.

55 HEATHER, Peter, *Gótové*, s. 168–169; ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, s. 57.

56 GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 104.

57 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 35, 39.

58 ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, s. 59.

59 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 39.

nepodařilo.⁶⁰ V letech 518 a následně 529 až 530 vpadli Bulhaři do Illyrica a v letech 535 a 539 musela jejich útokům čelit Moesie.⁶¹

Ve druhé polovině 6. století Bulhaři ustoupili ze zorného pole byzantských a latinských autorů, kteří svůj zájem obrátili na nové nebezpečí, kterým se stali Avari. Znovu se s Bulhary setkáváme na konci 6. století jako se spolubojovníky Avarů. Byzantské prameny charakterizují Bulhary v souvislosti s avarskou výpravou proti Konstantinopoli roku 626 jako příslušníky pomocných jednotek avarského vojska, což potvrzuje, že se dostali do závislosti na avarské moci.⁶² Obléhání hlavního města byzantské říše roku 626 nepřineslo Avarům kýžené vítězství, což souviselo s vnitřní krizí kaganátu a povstáním podmaněných slovanských kmenů ve střední Evropě. Byzantská říše se dokázala ubránit tlaku kočovných Avarů i dravé sásánovské Persie (v opačném případě by to pro ni mělo katastrofální následky), za cenu jisté změny kurzu zahraniční politiky, neboť jí poskytla pomoc dvě nově se formující uskupení turkických kočovníků. Jedním z nich byli Chazaři, o nichž jsme se zmínili, že v reakci na žádost byzantského císaře v této době napadli perské državy na Kavkaze. Druhým uskupením byli Bulhaři, kteří se proti Avarům vzbouřili a kolem roku 635 se v čele s Kuvratem (či též Kubratem) osamostatnili a založili Velké Bulharsko⁶³, situované v rozsáhlém prostoru mezi Azovským mořem, Donem, Dněprem a Kubání. Centrum Velkého Bulharska se nacházelo v původně antickém městě Fanagoria.

O historii Kuvratovy říše máme velmi málo informací, navíc k tomu často protichůdných. Kuvrat pocházel z bulharského kmene Onogundurů⁶⁴ a byl v dětství vyslán do Konstantinopole, kde strávil na císařském dvoře několik let a roku 618 či 619 zde byl i pokřtěn. V této době se zrodily přátelské vztahy mezi Kuvratem a byzantským císařem Herakleiem, které byly pro obě strany výhodné. Bulhaři potřebovali oporu proti Avarům, což bylo také v byzantském zájmu, a navíc byzantští císaři hledali spojence, kteří by jim pomáhali udržovat mír v severním Černomoří, zatímco byly vojenské síly říše alokovány na východě v bojích s Persií. Počátkem třicátých let využil Kuvrat po smrti avarského kagana oslabení avarské moci a zorganizoval vzpuru. Do Konstantinopole poslal svého vyslance a jeho

60 ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, s. 62.

61 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 39.

62 HURBANIČ, Martin, *Konstantinopol 626*, s. 222.

63 Termín Velké Bulharsko pochází od konstantinopolského patriarchy Nikéfora I. a mnicha a kronikáře Theofana Homologéta, kteří svá pojednání sepsali na počátku 9. století. Jejich výkladem Bulharů se podrobně zabývá MARINOW, Kiril, *Asparuh and His People on the Lower Danube through the Eyes of Theophanes, or a Story that Was Not Meant to Happen*, in: *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe* 8, 2018, s. 167–191.

64 Roli Onogundurů ve Velkém Bulharsku zdůrazňuje István Zimonyi, který poznamenává, že by název tohoto kmenového svazu měl znít spíše onogundurská říše (v originálu Onogundur Empire). K tomu ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 42.

prostřednictvím uzavřel s císařem Herakleiem spojenectví, díky němuž Kuvrat získal patricijský titul a řadu významných darů. Kuvratovo Bulharsko tak vzniklo s byzantskou pomocí.⁶⁵

Kuvrat vládl Bulharům několik desítek let. Osudy Bulharů po jeho smrti⁶⁶ líčí ve svých pojednáních konstantinopolský patriarcha Nikéforos I. a mnich a kronikář Theofanés Homologétés, kteří vyprávějí o údajných Kuvratových pěti synech, na něž otec před svou smrtí naléhal, aby vládli jeho říši společnými silami a nikdy se nerozdělili. Synové však otcovo přání nesplnili a Velké Bulharsko se krátce po jeho skonu rozpadlo.⁶⁷ Nelze spolehlivě určit, zda příčinou zániku byly spory o moc mezi bratry či úspěšný útok sousedních Chazarů na bulharské državy oslabené Kuvratovou smrtí. Pravděpodobná je kombinace obou možností.⁶⁸ Před rokem 679 Chazaři napadli Velké Bulharsko, donutili Kuvratovy nástupce ke kapitulaci a uznání chazarské svrchovanosti, a stali se tak na následující tři staletí hegemony východoevropské stepi. Obyvatelstvo zaniknuvšího Velkého Bulharska se rozdělilo na několik částí.⁶⁹ Část obyvatelstva vedená nejstarším Kuvratovým synem Baianem či Batbaianem zůstala při Azovském moři v prostoru zaniklého Velkého Bulharska a podrobila se chazarské moci. Část v čele s Asparúchem odešla do delty Dunaje, kde položila společně s tamním slovanským obyvatelstvem základy bulharského státu. Část, kterou dnes označujeme jako Volžské Bulhary, postupovala na sever podél pravého břehu Volhy, až dosáhla území při soutoku Volhy s Kamou. Britský historik Gerald Mako se domnívá, že důvodem, proč Volžští Bulhaři pronikli tak daleko, byla jejich snaha dostat se z nebezpečného dosahu Chazarů.⁷⁰ Jak přesně probíhal postup Bulharů na sever? Opravdu sem Bulhaři utíkali před chazarskou nadvládou? Můžeme časově určit jejich příchod do Povolží?

65 ZIMONYI, István, *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before the Ottomans*, s. 9–10.

66 Michal Téra ji datuje přibližně do roku 654 (TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 18); Gerald Mako do období kolem roku 665 (MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 200); Peter Benjamin Golden uvádí šedesátá léta 7. století (GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 245).

67 Kiril Marinow přesvědčivě ukazuje, že líčení příběhu Kuvratových pěti synů Nikéforem I. a především Theofanem Homologétem obsahuje řadu subjektivních interpretací a projekcí. Jejich díla byla sepsána na počátku 9. století, to znamená v době, kdy musela byzantská říše čelit agresivním útokům Bulharů, vedených Asparúchovými potomky, na Dunaji. Z této perspektivy autoři Kuvratovým synům vyčítají, že se vzepřeli otcově příkazu, nedrželi se pohromadě, rozdělili se, a postavili se tak otcově autoritě, což je dáváno do kontextu se starozákonními příkázáními. Jsou přesvědčeni, že pokud by se Velké Bulharsko nerozpadlo, nebyla by byzantská říše vystavena bulharskému nebezpečí na Balkáně. K tomu více: MARINOW, Kiril, *Asparuh and His People on the Lower Danube*, s. 167–191.

68 ZIMONYI, István, *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before the Ottomans*, s. 10–11.

69 Kritickou analýzu rozpadu Velkého Bulharska a rozdělení jeho obyvatel provedli především BEŠEVLIIEV, Veselin, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981, s. 150–155 a ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 61–63.

70 MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 200.

4. Příchod bulharských kmenů do Povolží

Prostor mezi Volhou, Kamou a Uralem byl původě osídlen především ugrofinským obyvatelstvem. Ve 3. až 5. století se zde formovaly nové archeologické kultury, což zřejmě souviselo s migrací obyvatelstva z jihu, ze stepního pásma, které dění v tomto regionu ovlivňovalo. S velkou pravděpodobností šlo o kočovné kmeny, což dokládají archeologické nálezy. Je pravděpodobné, že tato migrace souvisela s pohybem hunského kmenového svazu směrem do Evropy, mohlo se ovšem jednat o kmeny turkické, íránské, raně maďarské. Jejich etnicitu není možné spolehlivě určit pro absenci písemných pramenů.⁷¹ Výskyt turkických kmenů proto nelze na území pozdějšího Volžského Bulharska mezi 3. až 6. stoletím spolehlivě ani potvrdit, ani vyvrátit. Lze pouze konstatovat, že před příchodem Volžských Bulharů dominovaly v této oblasti ugrofinské kmeny s rozvinutým zemědělstvím.⁷²

Na dataci příchodu Bulharů do oblasti soutoku Volhy s Kamou nepanuje shoda a je to předmětem rozsáhlé diskuze.⁷³ Dosažení nových sídel touto částí bulharského etnika bývá kladeno do druhé poloviny 7. století, do poloviny 8. století i na počátek 9. století. Argumenty pro druhou polovinu 7. století jsou založeny pouze na ličení rozdělení obyvatelstva Velkého Bulharska po Kuvratově smrti. Nikéforos I. ani Theofanés Homologétés se však při výčtu Kuvratových synů nezmiňují o žádné skupině, která by se vydala na sever po Volze.⁷⁴ István Zimonyi je přesvědčen, že Volžští Bulhaři nemohli dosáhnout soutoku Volhy a Kamy před 8. stoletím, neboť tomu odporují archeologické prameny i historické souvislosti.⁷⁵

Zakladatelé volžsko-bulharského státu nebyli jedním jediným kmenem. Jednalo se o skupinu bulharských kmenů, které pronikly do Povolží a podmanily si zdejší obyvatelstvo.⁷⁶ István Zimonyi identifikuje celkem pět bulharských kmenů, které se významně podílely na konstituování Volžského Bulharska – Bulhary, Askaly, Sabiry, Balanjary a Barsily. S názvy těchto kmenů se setkáváme v euroasijské stepi už v 5. až 7. století, přičemž Bulhaři jsou lokalizováni ve stepích severně od Černého moře, Sabirové, Barsilové a Balanjarové na sever od Kavkazu a Askalové žili východně od Volhy.⁷⁷ Kromě jména Balanjar, které je spojováno s

71 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 52.

72 Tamtéž, s. 57.

73 Tamtéž, s. 5–13. Na těchto stránkách autor přehledně shrnuje diskuzi historiků, archeologů a lingvistů na toto téma.

74 Tamtéž, s. 62–63. Kiril Marinow upozorňuje, že je jejich koncepce Velkého Bulharska anachronická, neboť oba texty vznikly v době, kdy byzantská říše čelila nájezdům panonských Bulharů, potomků Asparúcha. Oba autoři hledali prvopočátky dějin Asparúchových Bulharů. Byli přesvědčeni, že pokud byli Asparúchovi Bulhaři součástí Velkého Bulharska, museli v něm být začleněni všichni Bulhaři bez výjimky. Čtenářům předkládají svůj koncept Kuvratovy říše coby pramatky všech Bulharů. K tomu více MARINOW, Kiril, *Asparuh and His People on the Lower Danube*, s. 173–177.

75 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 182.

76 MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 201.

77 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 179.

významným chazarským městem, o těchto kmenech prameny pro 8. a 9. století mlčí. Setkáváme se s nimi až v prostoru Volžského Bulharska na počátku 10. století.⁷⁸

Jak jsme již uvedli, část Bulharů po rozpadu Velkého Bulharska neopustila své tehdejší pozice a podřídila se chazarské svrchovanosti. Bylo také zmíněno, že Volžští Bulhaři byli nuceni až do 10. století platit chazarskému kaganovi tribut, což byl projev kaganovy nadřazenosti.⁷⁹ S největší pravděpodobností bylo těchto pět bulharských kmenů v době, kdy o nich prameny mlčí, součástí chazarského kaganátu a v nějaké závislosti na něm zůstávaly až do počátku 10. století. Co je však přimělo vydat se na daleký sever?

István Zimonyi se domnívá, že Volžští Bulhaři pronikli do Povolží ve dvou vlnách. První souvisela s arabsko-chazarskými válkami a proběhla v 8. a 9. století, kdy bylo osídleno území při březích Volhy až po soutok s Kamou. Arabsko-chazarské války propukly, když na přelomu 7. a 8. století arabský správce Arménie Muhammad ibn Ogbaj prošel se svým vojskem územím kavkazské Albánie a obsadil klíčovou pevnost Derbent, situovanou v závěru Derbentského průsmyku při pobřeží Kaspiku a tvořící jednu z bran do Dagestánu a Předkavkazí. O náročných podmínkách pro boj si lze udělat obrázek ze slov arabského historika al-Mas'údího: „*Na Kavkaze je mnoho údolí, průsmyků a soutěsek obývaných národy, které se ani navzájem neznají v důsledku drsnosti a nepřístupnosti tohoto pohoří, vrcholků strmících až k oblakům, hustých lesů a porostů, množství potoků a bystřin, jež se řítí z výšin, i skalisek a balvanů.*“⁸⁰ Derbent nezůstal v arabských rukách dlouho. Chazaři však o něj museli svádět další nelítostné boje. Roku 713 Arabové v čele s Chabíbem ibn Maslamem dobyli Derbent zpět. Zničili jeho hradby a vytlačili Chazary z kavkazské Albánie, čímž Chazaři dočasně ztratili vliv nad severním Kavkazem.⁸¹ Arabsko-chazarské války probíhaly v okolí Derbentu a na Kavkaze až do sedmdesátých let 8. století a jejich rozsah se postupně rozšiřoval. Arabům se podařilo roku 722 dobýt údajné hlavní město chazarského kaganátu Balanjar a ve třicátých letech pronikli pod vedením Marwana ibn Muhammada, budoucího chalífa Marwana II. a posledního vládce z rodu Umajjovců, hlouběji do nitra kaganátu. V důsledku těchto událostí došlo k přesunu hlavního města chazarského kaganátu do

78 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 7.

79 Gerald Mako se domnívá, že Volžští Bulhaři pronikli tak daleko na sever ve snaze uniknout z dosahu moci Chazarů. Tento motiv lze ostatně nalézt u všech skupin bulharského obyvatelstva, které opustilo po Kuvratově smrti území Velkého Bulharska. Makova interpretace však nezohledňuje dvě podstatné skutečnosti, tj. nezabývá se otázkou datace příchodu bulharských kmenů na Volhu a de facto ho klade do přímé souvislosti se zánikem Velkého Bulharska a dále v této souvislosti pomíjí zmíněnou tributární závislost Volžských Bulharů na Chazarech. Volžští Bulhaři se plně vymanili ze závislosti na Chazarech až v 10. století, kdy se již chazarský kaganát nacházel v rozsáhlé vnitřní krizi, a tudíž odchod Bulharů na Volhu je nijak neosvobodil od chazarské převahy. K tomu: MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 200.

80 Abú al-Hasan 'Alí ibn al-Husajn al-Mas'údí, *Rýžoviště zlata a doly drahokamů*, Praha 1983, s. 153.

81 TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 20.

bezpečnější delty Volhy, kde se nacházelo zimoviště kagana a jeho blízkého okolí – město Itil, o čemž píše i al-Mas'údí: „*V rané době islámu bylo dobyto [původní hlavní město Balanjar, pozn. autora] a jeho vládce musil uprchnout do města Itil, vzdáleného sedm dní cesty odtud, které je v současné době sídlem chazarského krále.*“⁸² Do souvislosti s arabským útokem na Balanjar lze také dát první vlnu příchodu bulharských kmenů do širší oblasti soutoku Volhy s Kamou, k níž došlo kolem poloviny 8. století.

Druhá vlna příchodu bulharských kmenů na sever se odehrála koncem 9. a na počátku 10. století a je kladena do souvislosti s migrací Pečeněhů na západ.⁸³ Když Chazaři ovládli v 7. století podstatnou část východoevropské stepi, došlo tím na následující tři staletí ke zklidnění poměrů v této oblasti. Zvrat přišel až s postupem Pečeněhů, kteří byli od devadesátých let 9. století vytlačováni z kazašské stepi Oghuzy. Pečeněhové nejprve zaútočili na Chazary ve stepích při severním Kavkazu, kde však byli odraženi. Chazaři ovšem nedokázali udržet své pozice na Volze, která byla nejdůležitější tepnou jejich obchodních aktivit. Pečeněhové překročili Volhu a Don a usadili se v severním Černomoří, odkud vyhnali Maďary, kteří ustoupili na západ a usadili se v Karpatské kotlině. Část z nich se však společně s dalšími kmeny, které žily mezi centrem chazarského kaganátu při severním okraji Kavkazu a sídly Volžských Bulharů, vydala na sever po Volze, kde se usadila a stala se součástí Volžského Bulharska.

82 Abú al-Hasan 'Alí ibn al-Husajn al-Mas'údí, *Rýžoviště zlata a doly drahokamů*, Praha 1983, s. 153.

Podrobně k událostem a rozboru pramenů ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 64–75.

83 K příčinám migrace Pečeněhů podrobně ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 158–175.

5. Počátky Slovanů ve východní Evropě

Změny, které se odehrály v jihoruských stepích v důsledku vpádu Hunů, charakterizuje Dušan Třeštík jako katalyzátor „jedné z posledních a zároveň nejmohutnějších etnogenezí evropského prostoru, etnogeneze Slovanů“⁸⁴. Na základě závěrů archeologických výzkumů a poznatků srovnávací jazykovědy lze nejstarší slovanské osídlení situovat do prostoru, který byl obklopen baltskými, germánskými, íránskými a zčásti i keltskými, thráckými a illyrskými kmeny. Takovému vymezení odpovídá pás listnatých lesů střední a východní Evropy, který byl na západě vytyčen středním a horním tokem řek Visly a Odry, na jihu obloukem Karpat a na východě středním tokem Dněpru a jeho přítokem Pripjati.⁸⁵

Ruský letopisec Nestor píše: „Mezi těmito sedmdesáti a dvěma jazyky byl i jazyk slovanský z rodu Jáfetova – takzvaní Norikové, což jsou Slované. Po dlouhou dobu sídlili Slované u Dunaje, kde je nyní uherská a bulharská země. Odtud se Slované rozešli po zemi a pojmenovali se vlastními jmény podle toho, na jakém místě se usadili. Když přišli a usadili se u řeky jménem Morava, nazvali se Moravany a jiní se pojmenovali jako Češi.“⁸⁶ Nestor zde líčí, že Slované žili původně společně ve své pravlasti, ovšem nakonec se rozdělili, což se odehrálo v návaznosti na vpád Hunů do Evropy, rozpad jejich kmenového svazu a v rámci stěhování národů. Část Slovanů se vydala na východ do prostoru východoevropské roviny. Rozsáhlé lesní pásmo východní Evropy bylo v té době obydleno početnými baltskými a ugrofinskými kmeny. Baltské osídlení se rozprostíralo od dolního toku Visly dále na východ po toku Západní Dviny přes horní Podněpří k horním tokům Volhy a Oky. Ugrofinské kmeny zaznamenáváme na severu a severovýchodě od Finského zálivu a Západní Dviny (zde žili Finové) po Ural a západní Sibir až k řece Ob (zde žili Ugrové).⁸⁷

Pro nejstarší období až do 8. století nemáme o přítomnosti Slovanů ve východní Evropě spolehlivé svědectví v písemných pramenech, byť je nepochybné, že zde žili. Pokusy ztotožnit východní Slovany s některými archeologickými kulturami či etniky, jako byli například Anti, se však ukázaly jako zavádějící a nešťastné, neboť vycházejí pouze z archeologických nálezů a analogií.⁸⁸ Vrátime-li se zpět k Nestorovi, ruský letopis pokračuje:

84 TŘEŠTÍK, Dušan, *Vznik Velké Moravy*, s. 13.

85 K otázkám slovanské etnogeneze a pravlasti na základě výzkumů pramenů archeologických i písemných: BEDNÁŘIKOVÁ, Jarmila – HOMOLA, Aleš – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, *Stěhování národů a východ Evropy*, s. 389–394; GALUŠKA, Luděk, *Slované – doteky předků. O životě na Moravě v 6.–10. století*, Brno 2004, s. 7–10; MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu*. I, s. 34–50; PICKOVÁ, Dana, *Počátky slovanských dějin*. I, Historický obzor 8, 1997/9–10, s. 200–202.

86 TĚRA, Michal (ed.), *Vyprávění o minulých letech aneb Nestorův letopis ruský*, s. 50.

87 PICKOVÁ, Dana, *Počátky slovanských dějin*. III, Historický obzor 9, 1998/5–6, s. 101.

88 K sovětskému výkladu nejstarších východoslovanských dějin přehledně PICKOVÁ, Dana, *O počátcích státu Rusů*, s. 259.

„Slované přišli, usadili se u Dněpru a nazvali se Poljany, jiní Drevljany, protože se usadili v lesích, další mezi Pripjatí a Dvinou a pojmenovali se Dregoviči a jiní se usadili u Dviny a nazvali se Poločany podle říčky, která se vlévá do Dviny a jmenuje se Polota – po ní se jmenují Poločané. Slované se usadili u jezera Ilmeň, nazvali se svým jménem, vybudovali město a pojmenovali ho Novgorod. A jiní se usadili u Děsny, Sejmu a Suly a nazvali se Sěverjany. Tak se rozešel slovanský národ a po něm se i písmo nazvalo slovanským.“⁸⁹ Kromě uvedených šesti východoslovanských kmenů Nestor dále jmenuje Kriviče mezi Dvinou, horní Volhou a horním Dněprem, Dudleby na Bugu, Radimiče na Soži, Vjatiče na horní Oce a Uliče a Tiverce mezi Dněprem a Dunajem.⁹⁰

Nestor nás zde seznamuje s dvanácti slovanskými kmeny, které se nacházely na území východní Evropy a které jsou známy i autorům jiných pramenů a jejichž území jsou vymezena archeologicky odlišnými typy nálezů.⁹¹ Všechny tyto kmeny řadíme mezi východoslovanské a lze předpokládat, že alespoň u některých z nich došlo v období do 9. století k zahájení etatizačního procesu, to znamená, že se na jejich území začala rodit politická centra a politická moc.⁹²

89 TÉRA, Michal (ed.), *Vyprávění o minulých letech aneb Nestorův letopis ruský*, s. 52.

90 Tamtéž, s. 52–53.

91 PICKOVÁ, Dana, *O počátcích státu Rusů*, s. 259.

92 Tamtéž, s. 259–260.

6. Vznik státu Volžských Bulharů a východních Slovanů – komparace klíčových faktorů

Za zásadní faktor při konsolidaci moci Chazarů, Volžských Bulharů i východních Slovanů lze považovat jejich zapojení do dálkového obchodování, které jim umožnilo nejen zbohatnout, ale také navázat a prohlubovat vztahy s rozvinutými státy v okolí, začlenit se do vyspělejších civilizačních okruhů.⁹³ V procesu formování státu Volžských Bulharů a východních Slovanů hrál dálkový obchod ústřední roli.⁹⁴ Chazaři se spokojili s formální kontrolou dálkového obchodu a vybíráním různých poplatků.⁹⁵ Politické elity Volžského Bulharska a Kyjevské Rusi se na rozdíl od Chazarů zapojily do obchodování aktivně i v roli kupců.⁹⁶

V úvodu této práce bylo při rozboru přírodních podmínek východní Evropy konstatováno, že jedním z nemnoha geografických faktorů, které v tomto rozlehlém regionu napomáhaly centralizaci moci a utváření politických celků, byla spleť říční sítě, která propojovala Skandinávii, severní a západní Evropu s východním Středomořím, Předním východem, Kavkazem a Asií. Stezky dálkového obchodu sledovaly hlavní říční toky. Po nich se žádané zboží ze severní a východní Evropy dostávalo dále na jih a východ, především na byzantské a arabské trhy a dále. Dálkový obchod a především kontakt s obchodníky, kteří do neznámých oblastí východní Evropy přicházeli, umožňoval Volžským Bulharům i východním Slovanům navázat vztahy se sousedními civilizacemi. Byli konfrontováni s jejich rozvinutým státním a správním systémem, byly jim zprostředkovávány technické inovace, seznamovali se s náboženskými tradicemi těchto civilizací. Pro byzantskou říši a muslimské státy byl dálkový obchod zdrojem důležitého zboží, nedisponovaly dostatkem sil, které by jim zaručovaly trvalejší kontrolu stepi, kterou stezky dálkového obchodu protínaly. Byzantští a muslimští panovníci byli proto ve snaze o zachování plynulosti obchodování ochotni ke kompromisům vůči kočovníkům, kteří z této situace profitovali.

93 Dálkovým obchodem v raném středověku se zabývá například CHARVÁT, Petr, *Dálkový obchod v raně středověké Evropě (7.–10. století)*, Brno 1998.

94 Klíčový význam dálkového obchodu v otázce vzniku státu Volžských Bulharů vidí například MAKÓ, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 199–223. V případě vzniku státu východní Slovanů obdobné stanovisko zastává například americký historik Richard Pipes: „Význam Kyjeva a důvod, proč byl vybrán za hlavní město normanské obchodní organizace v Rusku, lze tedy snadno rozpoznat. Kyjev plnil dvojí úlohu: jako hlavní skladiště tributu vybíraného ve všech částech Ruska a jako přístav, odkud byl tribut pod dozorem přepravován až do své konečné stanice. Tímto způsobem, tedy víceméně jako vedlejší produkt mezinárodního obchodu mezi dvěma cizími národy, Normany a Byzancí, vznikl první východoslovanský stát.“ K tomu PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 49.

95 K ekonomickým základům chazarského kaganátu LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 19; TÉRA, Michal, *Chazaři*, s. 22–23; NOONAN, Thomas S., *Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate*, in: GOLDEN, Peter Benjamin – BEN-SHAMMAI, Haggai – RÓNA-TAS, András (eds.), *The World of the Khazars. New Perspectives*, Leiden-Boston 2007, s. 207–244.

96 MAKÓ, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 210.

Na území Volžských Bulharů i východních Slovanů pronikali obchodníci z východu i západu a zakládali zde své obchodní stanice, v nichž od místních obyvatel získávali žádané zboží. V případě východoslovanského prostředí se tito dálkoví kupci stali dokonce rozhodujícím etatizačním faktorem. Šlo o švédské vikings, kteří byli ve východoslovanském prostředí nazýváni *varjagové*. Samo pojmenování je odvozeno od severogermánského *vár* a z něho vzniklého *væringjar*, což znamená nájemný bojovník, respektive ten, kdo složil přísahu věrnosti. Pojem *varjagové* neoznačuje etnikum, byli to nájemní družiníci skandinávských náčelníků (tato knížecí družina se skrývá pod pojmem *Rus*)⁹⁷, kteří se účastnili obchodních a válečných výprav do východní Evropy a během procesu formování prvního východoslovanského státu se stali v čele se svými náčelníky personálním základem jeho státní a vojenské organizace, společenskou elitou, která byla ve východoslovanské společnosti v početní menšině a postupně se slavizovala.⁹⁸

O příchodu Skandinávců nás informuje Nestor následovně: „*Čudové, Slověné, Kriviči a Vepsové řekli Rusům: „Naše země je veliká a úrodná, ale pořádek v ní není. Pojd'te k nám vládnout a panovat nad námi.‘ Vypravili se tři bratři se svými rody, vzali s sebou celou Rus a přišli nejprve ke Slověnům. A vybudovali město Ladogu. V Ladoze se usadil nejstarší z nich Rurik, druhý z nich Sineus u Bílého jezera a třetí Truvor v Izborsku. Podle těchto Varjagů se nazvala Ruská země. Po dvou letech zemřel Sineus i jeho bratr Truvor. Veškeré moci se chopil Rurik sám, přišel k Ilmeni, nad Volchovem vybudoval město a nazval ho Novgorod. Usadil se tu, vládl odtud, svým mužům rozdával panství a stavěl města: jednomu dal Polock, jinému Rostov a dalšímu Běloozero. V těch městech byli Varjagové příchodí; prvními obyvateli v Novgorodě byli Slověné, v Polocku Kriviči, v Rostově Merové, v Běloozeru Vepsové a v Muromi Muromové. A těm všem vládl Rurik. Byli u něho dva muži, kteří nebyli z jeho rodu, ale byli to bojaři, a ti se vypravili se svým rodem do Cařihradu. Vyrázili po Dněpru, a když pluli, spatřili na návrší městečko. Zeptali se: „Či je to město?‘ Odpověděli jim: „Byli tři bratři – Kyj, Šček a Choriv, kteří vybudovali toto město, zemřeli a my, jejich potomci, zde sídlíme a platíme daň Chazarům.‘ Askold a Dir zůstali v tom městě, shromáždili u sebe mnoho Varjagů a začali vládnout nad poljanskou zemí; Rurik vládl v Novgorodě.“⁹⁹*

Nestor nás zde seznamuje s počátky ruských dějin¹⁰⁰, které jsou prokazatelně spojeny se Skandinávci, kteří do východní Evropy přicházeli zřejmě již od 7. až 8. století, kdy se

97 TĚRA, Michal (ed.), *Vyprávění o minulých letech aneb Nestorův letopis ruský*, s. 225. Dle M. Téry pochází jméno Rus ze severského **rops*, což znamená „veslo“, „plavba“, námořní výprava“ či „účastník námořní výpravy“. Tento termín převzali od Skandinávců Ugrofinové a od nich Slované v severních oblastech východní Evropy, kde se setkávalo od poloviny 8. století normanské, finské a slovanské obyvatelstvo.

98 Tamtéž, s. 222.

99 Tamtéž, s. 57.

100 Základní chronologii počátků staroruských dějin s rozбором pramenů podává například PICKOVÁ, Dana, *O počátcích státu Rusů*, s. 255–261.

pohybovali spíše v severních oblastech osídlených ugrofinskými kmeny.¹⁰¹ Jejich motivací nebyla snaha o ovládnutí tohoto území, nýbrž obchod s kožešinami.¹⁰² Od 9. století se Skandinávci ve východní Evropě začali usazovat. Při tocích významných řek zakládali obchodní osady, v nichž se soustředil obchod s kožešinami, za které získávali pro ně atraktivní zboží z bohatých jižních trhů (stříbro z území ovládaných Chazary a muslimy u Kaspického moře a na Středním východě; hedvábí a zlatem protkaný brokát z byzantské říše). Slovanské a ugrofinské obyvatelstvo rozsáhlého regionu východní Evropy muselo formou tributu odevzdávat Skandinávům kožešiny a jiné zboží výměnou za zajištění řádu, pořádku a ochrany.¹⁰³

Od druhé poloviny 9. století můžeme hovořit o novém impulzu, který Skandinávci vnesli do etatizačního procesu probíhajícího na území osídleném východními Slovany. Již jsme uvedli, že v rámci východoslovanských kmenů, které jmenuje ve svém letopisu Nestor, zřejmě docházelo k pozvolnému formování prvních etatizačních center, centrální politické moci. Tyto zárodky etatizačního procesu se však omezovaly na území vymezená jednotlivými kmenovými celky, přičemž v každém regionu probíhal etatizační proces s jinou dynamikou. Lze konstatovat, že příchodem Skandinávů, kteří se postupně usazovali při řekách na celém prostoru rodícího se prvního východoslovanského státu nabral etatizační proces ve východoslovanském prostředí na dynamice. V důsledku tohoto skandinávského faktoru tak Slované vytvořili ve východní Evropě pouze jeden společný stát s centrem v Kyjevě, Kyjevskou Rus, jehož vládnoucí dynastií se stali skandinávští Rurikovci. Skandinávci se etablovali jako politická a ekonomická elita a postupně se s většinovým slovanským obyvatelstvem asimilovali.¹⁰⁴

Do dálkového obchodu se zapojili i Volžští Bulhaři, kteří sice zůstávali stále kočovníky, ale postupně (zvláště v průběhu 10. století) přecházeli k usedlejšímu způsobu života. Věnovali se zemědělství, pastevectví, participovali na dálkovém obchodu, z něhož jim plynulo značné bohatství. Není bez zajímavosti, že Volžští Bulhaři byli také schopnými řemeslníky a obchodní centra v byzantské říši a na Předním východě zásobovali kvalitními výrobky, jakými byly například čapky, obuv, šípy, pancíře a meče. Udržovali čilé kontakty s arabským světem, byzantskou říší, později i s Chórezmem, Kyjevskou Rusí a dalšími zeměmi, do kterých vyváželi například kožešiny ze sobolů, veverek, hranostajů, kun, lišek, bobrů a králíků všech možných barev, dále kozí kůže, vosk, topolové dřevo, rybí zuby,

101 PICKOVÁ, Dana, *O počátcích státu Rusů*, s. 260.

102 SHEPARD, Jonathan, *Rus*, in: BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*, Praha 2013, s. 364.

103 Tamtéž.

104 LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 35; PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, s. 51.

kastoreum,¹⁰⁵ jantar, ovce, skot a do muslimských zemí také slovanské otroky.¹⁰⁶ Výměnou za toto luxusní a žádané zboží proudilo z muslimských odbytišť do Volžského Bulharska značné množství dirhamů prvotřídní kvality. Udává se, že během 10. století bylo do východní Evropy importováno 125 milionů sámánovských dirhamů, přičemž většina z této částky směřovala právě k Volžským Bulharům.¹⁰⁷

Ekonomické zájmy a jejich naplňování aktivním zapojením do dálkového obchodu byly pro vznik státu Volžských Bulharů i východních Slovanů skutečně zásadním, nikoli však jediným faktorem. Nezbytnost vybírání tributu na rozlehlém prostoru, jehož prostřednictvím se obyvatelstvo dostávalo do závislosti a podřízenosti na výběrčích tributu, s sebou neslo nutnost utvoření jistého správního a mocenského aparátu. Tato rodící se státní organizace vyžadovala splnění dvou klíčových úkolů. V kontextu rozvíjení dálkového obchodu to bylo navazování, udržování a prohlubování diplomatických vazeb s vyspělými obchodními partnery. V kontextu domácího prostředí bylo pro novou formující se politickou elitu prvořadě upevnění jejích domácích mocenských pozic, pacifikace případných odpůrců a vytvoření neotřesitelné pozice nové vládnoucí dynastie.

Legitimizace moci nové vládnoucí dynastie ve volžsko-bulharské i východoslovanské společnosti se udála prostřednictvím monoteistického náboženského systému, který přijaly elity obou společností. V případě Volžských Bulharů se jednalo o islám, v případě skandinávských elit kyjevského státu o křesťanství byzantského ritu. Náboženství sehrávalo zásadní úlohu v obou společnostech před i po přijetí těchto monoteistických systémů, neboť společnosti této doby byly silně orientovány na veřejné obřady, v nichž se propojovalo náboženství se světskou mocí. Přijetím nové víry se pouze změnil zdroj, ke kterému bylo náboženské vnímání směřováno. Tyto obřady měly svým důrazem na propojení věřících identitotvorný účinek. Impulz k přijetí nové víry vyšel ve Volžském Bulharsku i Kyjevské Rusi z řad příslušníků nové mocenské elity. Až na výjimky se však nejednalo o konverzi v dnešním slova smyslu, to znamená o hluboké a niterné obrácení na novou víru. Spíše šlo o transformaci společenského prostředí a nastolení nových pravidel fungování.¹⁰⁸

Volžští Bulhaři měli možnost seznámit se s islámem v důsledku rozvíjejících se styků s muslimskými státy (zprostředkovaných zvláště muslimskými obchodníky, kteří přicházeli do východní Evropy). Roku 920 vyslal Almiš, vládce Volžských Bulharů, poselstvo k abbásovskému chalífovi al-Muktadirovi do Bagdádu s žádostí, aby mu poslal učence, který

105 Kastoreum je výměšek análních pachových žláz, kterým si bobr evropský a bobr kanadský značkují své teritorium. Má výraznou vůni, připomínající vanilku nebo maliny. Používá se například k výrobě parfémů.

106 MAKÓ, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 210.

107 Tamtéž.

108 BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie*, s. 9–17.

by ho společně s jeho lidem zasvětil do islámského náboženství a pomohl mu postavit mešitu a opevnění proti nepřátelům Volžských Bulharů.¹⁰⁹ Tímto učencem, který doputoval k Volžským Bulharům roku 922 a podal o nich podrobné svědectví, se stal Ahmad ibn Fadlān.¹¹⁰ S jeho pobytem u Volžských Bulharů je spojeno jejich oficiální přijetí islámu, datované rokem 922.

Gerald Mako rozporuje zažitou teorii o tom, že se Volžští Bulhaři rozhodli k přijetí islámu ve snaze vymanit se z politické závislosti na Chazarech. Odmítá, že by ekonomická a politická orientace volžsko-bulharského státu na muslimský svět a s tím spojené přijetí islámu volžsko-bulharskými mocenskými elitami byla zamýšlena jako nepřátelský akt vůči Chazarům. Ani Chazaři samotní si dle Makova mínění tuto záležitost takto nevykládali, neboť se zajímali pouze o to, zda jim Volžští Bulhaři platí dojednaný tribut. Pokud tak činili, do vnitřních záležitostí volžsko-bulharského státu a do jeho zahraničněpolitických aktivit nezasahovali.¹¹¹ Gerald Mako se staví kriticky také vůči názoru, že bagdádský chalífát měl na islamizaci Volžských Bulharů zájem a byla pro něj výhodná. Vzdálenost mezi Bagdádem a bulharskými sídly na Volze byla totiž tak obrovská, že Bagdád nemohl pomýšlet na zásadnější prohloubení vzájemných vztahů, které by vedlo k zahrnutí Volžských Bulharů do jeho sféry vlivu. Jako pravděpodobnější se jeví, že pro výběr nového kultu byly rozhodující intenzivní obchodní vztahy se sámánovskou říší, taktéž vyznávající islám.¹¹²

Domnívám se, že je nutné uvědomit si soudobý kontext. Na přelomu 9. a 10. století se významně navýšil počet obyvatel Volžského Bulharska v důsledku migrace Pečeněhů na západ. Almiš byl vládcem pouze jednoho z již jmenovaných bulharských kmenů na Volze, byť lze předpokládat, že mezi vládci těchto kmenů byl nejvýznamnější, neboť od nich vybíral tribut.¹¹³ Za vysláním poselstva do Bagdádu s žádostí o učitele islámu a Almišovým přijetím islámu zřejmě stála jeho snaha naklonit si na svou stranu tu část volžsko-bulharské elity, která přicházela do kontaktu s muslimskými obchodníky.¹¹⁴ Almišovi se díky tomu podařilo potlačit opozici uvnitř volžsko-bulharské společnosti proti své osobě, upevnit výlučné postavení své dynastie a nastolit její novou státotvornou „ideologii“. Konverze Volžských Bulharů k islámu byla motivována ekonomickými zájmy a vnitropolitickými okolnostmi. Až v dlouhodobém

109 LUNDE, Paul – STONE, Caroline (ed.), *Ibn Fadlān and the Land of Darkness*, s. 3.

110 K Ibn Fadlānově cestě: Tamtéž, s. XVIII–XXVI. K historii Ibn Fadlānova textu a jeho výzkumu: Tamtéž, s. XXXIV–XXXVI a ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 19–20.

111 MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 199–223.

112 Abbásovští chalífové v Bagdádu vyznávali konzervativní šáfiovskou právní školu, zatímco Volžští Bulhaři přijali hanífovskou právní školu sunnitské větve islámu, která se vyznačuje značnou liberálností. To vysvětluje i nezanedbatelnou neznalost islámu muslimských Volžských Bulharů. K tomu: MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 208.

113 ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, s. 6.

114 Tamtéž, s. 213.

horizontu to lze interpretovat jako základní předpoklad pro začlenění Volžských Bulharů do civilizace vyznávající islám. Tak daleko Almiš a jeho současníci nemohli dohlédnout.

K přijetí monoteistického náboženství došlo po několika přípravných fázích¹¹⁵ také u východních Slovanů, a to roku 988, kdy kyjevský kníže Vladimír I. Svjatoslavič přijal křesťanství z byzantské říše, čímž začlenil staroruský stát do poněkud jiného civilizačního okruhu než Volžští Bulhaři.¹¹⁶ Ve srovnání s Volžskými Bulhary hrály na Vladimírově dvoře při výběru nového kultu zásadní roli zahraničněpolitické souvislosti, což se projevilo rychlým a důsledným zahrnutím staroruského státu do byzantské křesťanské oikumeny.

Jak v případě Volžských Bulharů tak východních Slovanů se přijaté monoteistické náboženství stalo zároveň státní „ideologií“, která legitimizovala moc panovníka a stabilizovala jeho mocenskou pozici v rámci daného politického společenství. Vládce systematicky budoval institucionální pilíře nově vzniklého státu, přičemž nový náboženský kult a formující se církevní organizace mu v tom byly velkou oporou. Vládce Volžských Bulharů i východních Slovanů se stal ochráncem a šířitelem „pravé víry“.¹¹⁷ Na závěr lze citovat slova Nory Berendové: „*Křesťané (v případě Volžských Bulharů muslimové, pozn. autora) a pohané žili po jistou dobu vedle sebe, snadněji nebo komplikovaněji; v některých případech před přijetím víry panovníkem, v jiných po něm. Přesto však oficiální přijetí víry (...) předznamenávají bod, ze kterého již nebylo návratu, po němž náboženská změna již pokračovala pouze jedním směrem.*“¹¹⁸ Stát byl nastolen, nyní bylo potřeba jeho strukturu dále budovat, rozvíjet a upevňovat.

115 K prvnímu křtu Rusi došlo v důsledku tažení Rusů na Konstantinopol roku 860 (datace je nejasná). K tomu: GKANTZIOS DRÁPELOVÁ, Pavla, *Křest kněžny Olgy z hlediska byzantských misí*, s. 15–17; LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 43–56; DVORNÍK, František, *Byzantské misie u Slovanů*, s. 270–271. Druhý křest Rusi se odehrál za vlády kněžny Olgy. K tomu: GKANTZIOS DRÁPELOVÁ, Pavla, *Křest kněžny Olgy z hlediska byzantských misí*, s. 13–59; LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, s. 68–81; DVORNÍK, František, *Byzantské misie u Slovanů*, s. 272–273; IVANOV, Sergej Arkad'jevič, *Byzantské misie*, s. 202–204; ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a kol., *Dějiny Byzance*, s. 167–168.

116 K tématu přijetí křtu Vladimírem I. Svjatoslavičem existuje rozsáhlá literatura. Kromě prací zmíněných v předchozí poznámce lze jmenovat například: SHEPARD, Jonathan, *The origins of Rus' (c. 900–1015)*, in: PERRIE, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia. Volume I. From Early Rus' to 1689*, Cambridge 2006, s. 63–72; SHEPARD, Jonathan, *Rus*, s. 363–410; PANČENKO, Alexandr Michajlovič, *Metamorfózy ruské kultury. Sborník statí a esejů*, Červený Kostelec 2012, s. 11–24.

117 Gerald Mako odhaduje na základě archeologických poznatků, že v případě Volžských Bulharů trvalo sto a více let, než se islám zakořenil ve volžsko-bulharské společnosti. K tomu MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, s. 218. Ze staroruského prostředí však víme, že proces, během něhož monoteistické náboženství, v tomto případě křesťanství, překrylo původní archaickou kulturu, trval i několik staletí.

118 BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie*, s. 10.

7. Závěr

Dnes je východní Evropa v obecném vnímání spojována především s Ruskem. Často máme pocit, že ruský stát existoval v tomto prostoru vždycky. Svou obrovskou rozlohou působí dojmem odvěké stability a neměnnosti. Tento subjektivní pocit je samozřejmě iluzorní. Východní Evropa byla vždy prostorem, v němž se mísily nejrozličnější etnické, kulturní, jazykové, politické a ekonomické vlivy. Zatímco nejsevernější oblasti byly ve sledované době stabilněji osídleny baltskými, ugrofinskými a později i slovanskými kmeny, na jih od lesního pásma procházela rozlehlou stepí nejrozličnější etnika.

Cílem předložené práce bylo postihnout klíčové faktory, které se podílely na etatizaci volžsko-bulharské a východoslovanské společnosti, které tomuto prostoru dominovaly v raném středověku. V souvislosti s Ruskem bývá zmiňován jistý těžko postižitelný prvek asiatické v ruské mentalitě, který bývá přičítán dlouhé nadvládě Mongolů nad středověkou Rusí. Na předchozích stranách však bylo dokázáno, že se první stát východních Slovanů utvářel v přímé interakci s jinými turkickými kočovnými etniky dávno před příchodem Mongolů. Počínaje vpádem Hunů se stepním pásmem dostávaly do Evropy asijské turkické kmeny, které dominovaly této části Evropy až do roku 965, kdy tehdejší hegemony regionu Chazary porazil kyjevský kníže Svjatoslav I. Igorevič. Kyjevská Rus pak vládla východní Evropě až do vpádu Mongolů. Kontinuita s Chazary a jejich turkickými předchůdci se v kyjevském státě projevovala turkickým titulem pro vládce – kagan.¹¹⁹

Vnímání Bulharů je dnes založeno především na znalosti moderního bulharského národa, který se řadí mezi národy slovanské. Etnické kořeny mocenských elit raně středověkého bulharského státu však byly turkické. Předci zakladatelů tohoto státu přišli do Evropy společně s Huny. Bulhaři nebyli jedním kmenem, nýbrž tvořili více kmenových jednotek, které byly často ovládány silnějšími sousedy. Pod vedením náčelníka Kuvrata se v 7. století dočasně sjednotili v kmenovém svazu, který je znám jako Velké Bulharsko. Po jeho smrti se opět rozdělili. Část Bulharů odešla do Podunají, kde položila základy středověkého bulharského státu. Další bulharské kmeny zůstaly nejprve pod nadvládou Chazarů, avšak později ve dvou vlnách ustoupili po Volze na sever, kde založili Volžské Bulharsko. Příčinou migrace první vlny bulharských kmenů, která dosáhla soutoku Volhy s Kamou kolem poloviny 8. století, byly arabsko-chazarské války. Za příčinu příchodu druhé vlny bulharských kmenů do Povolží na přelomu 9. a 10. století lze považovat migraci Pečeněhů na západ.

119 SHEPARD, Jonathan, *Rus*, s. 365–366.

V 10. století se konstituovaly státy Volžských Bulharů i východních Slovanů. Dělo se tak v přímé souvislosti s jejich zapojením do dálkového obchodu a navazováním diplomatických vazeb s vyspělejšími státy, jakými byly byzantská říše i arabský chalífát. Mocenské elity Volžského Bulharska i Kyjevské Rusi přijaly nový náboženský systém, který se stal státotvornou „ideologií“, legitimizoval moc vládnoucí dynastie a nastolil nové pořádky. Příjetím nového náboženství vládci obou států začlenili své země do odlišných kulturních okruhů.

Vzhledem k doporučenému rozsahu bakalářské práce nebylo možné se některým aspektům věnovat podrobněji. Detailnější analýzu by si zasloužil rozbor přijímání nové víry, a to především u Volžských Bulharů, neboť situace v kyjevském státě je v české literatuře zpracována dostatečně. Navzdory původnímu záměru nebylo možné provést rozbor alespoň nejzásadnějších pramenů, které se nám pro sledované téma dochovaly. Tyto prameny totiž obsahují řadu sporných míst, s nimiž by bylo nutné čtenáře důkladně seznámit a prameny mezi sebou komparovat, čímž by text neúměrně nabyl na rozsahu. Z tohoto důvodu bylo upřednostněno nabídnout čtenáři komplexní vysvětlení a vylíčení problematiky vzniku volžsko-bulharského a východoslovanského státu na základě studia dostupné literatury, která vychází z důkladné analýzy dochovaných písemných i archeologických pramenů. Využita byla především odborná literatura psaná v českém a anglickém jazyce, případně v jazyce německém. Pracoval jsem i s odbornou literaturou ruskojazyčnou, z níž však vycházejí autoři citovaných textů psaných v angličtině, a proto je v poznámkovém aparátu dávana přednost anglickým textům.

Téma vzniku volžsko-bulharského a východoslovanského státu je nesmírně široké a jeho zevrubné zpracování by vydalo na rozsáhlou monografii. Předkládanou práci vnímám jako příspěvek ke studiu tohoto tématu, jako uvedení, které by si zasloužilo hlubší poznání.

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny

JORDANES, *Gótské dějiny / Římské dějiny*, Praha 2012.

LUNDE, Paul – STONE, Caroline (ed.), *Ibn Fadlān and the Land of Darkness. Arab Travellers in the Far North*, London-New York-Toronto-Dublin-Victoria-New Delhi-Auckland-Johannesburg 2012.

PROKOPIOS Z KAISAREIE, *Válka s Góty*, Praha 1985

TÉRA, Michal (ed.), *Vyprávění o minulých letech aneb Nestorův letopis ruský. Nejstarší staroruská kronika*, Červený Kostelec 2014.

Život sv. Konstantina-Cyrila, in: KOLÁR, Jaroslav – SELUCKÁ, Markéta (eds.), *Středověké legendy o českých světcích*, Brno 2011.

Literatura

BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*, Praha 2013.

BOUZEK, Jan – HOŠEK, Radislav, *Antické Černomoří*, Praha 1978.

DOLEŽAL, Stanislav, *Pozdně římský historik Jordanes a jeho dílo*, in: JORDANES, *Gótské dějiny / Římské dějiny*, Praha 2012, s. 5–36.

DVORNÍK, František, *Byzantské misie u Slovanů*, Praha 1970.

GALUŠKA, Luděk, *Slované – doteky předků. O životě na Moravě v 6.–10. století*, Brno 2004.

GKANTZIOS DRÁPELOVÁ, Pavla, *Křest kněžny Olgy z hlediska byzantských misií*, in: TÉRA, Michal (ed.), *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska. Portréty*, Červený Kostelec 2009, s. 13–59.

GOLDEN, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992.

HEATHER, Peter, *Gótové*, Praha 2002.

CHARVÁT, Petr, *Dálkový obchod v raně středověké Evropě (7.–10. století)*, Brno 1998.

IVANOV, Sergej Arkad'jevič, *Byzantské misie aneb je možné udělat z „barbara“ křesťana?* Červený Kostelec 2012.

KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Ruské dějiny*. I. Praha 1927.

LÁŠEK, Jan Blahoslav, *Počátky křesťanství u východních Slovanů*, Praha 1997.

- MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu*. I, Praha 2002.
- NIEDERLE, Lubor, *Slovanské starožitnosti. Oddíl I, sv. IV. Původ a počátky Slovanů východních*, Praha 1924.
- MAKO, Gerald, *The Islamization of the Volga Bulgars: A Question Reconsidered*, in: ALLSEN, Thomas Theodore – GOLDEN, Peter Benjamin – KOVALEV, Roman K. – MARTINEZ, A. P. (eds.), *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 18, 2011, s. 199–223.
- MAKO, Gerald, *The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars*, in: ALLSEN, Thomas Theodore – GOLDEN, Peter Benjamin – KOVALEV, Roman K. – MARTINEZ, A. P. (eds.), *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 17, 2010, s. 45–57.
- MARINOW, Kiril, *Asparuh and His People on the Lower Danube through the Eyes of Theophanes, or a Story that Was Not Meant to Happen*, in: *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe* 8, 2018, s. 167–191.
- NOONAN, Thomas S., *Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate*, in: GOLDEN, Peter Benjamin – BEN-SHAMMAI, Haggai – RÓNA-TAS, András (eds.), *The World of the Khazars. New Perspectives*, Leiden-Boston 2007, s. 207–244.
- PANČENKO, Alexandr Michajlovič, *Metamorfózy ruské kultury. Sborník statí a esejů*, Červený Kostelec 2012.
- PICKOVÁ, Dana, *O počátcích státu Rusů*, *Historický obzor* 18, 2007/11–12, s. 253–261.
- PICKOVÁ, Dana, *Počátky slovanských dějin*. I, *Historický obzor* 8, 1997/9–10, s. 200–207.
- PICKOVÁ, Dana, *Počátky slovanských dějin*. III, *Historický obzor* 9, 1998/5–6, s. 101–104.
- PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004.
- SHAW, Denis J. B., *Russia's geographical environment*, in: PERRIE, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia. Volume I. From Early Rus' to 1689*, Cambridge 2006, s. 19–43.
- SHEPARD, Jonathan, *Rus*, in: BERENDOVÁ, Nora (ed.), *Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století*, Praha 2013, s. 363–410.
- SHEPARD, Jonathan, *The origins of Rus' (c. 900–1015)*, in: PERRIE, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia. Volume I. From Early Rus' to 1689*, Cambridge 2006, s. 47–72.
- ŠÍMA, Jiří, *Severní kočovníci, hedvábí a hedvábné cesty*, in: Charvát, Petr – Obuchová, Ľubica (eds.), *Hedvábná cesta*, Praha 1998, s. 73–79.
- TÉRA, Michal, *Chazaři. Stručný životopis jedné zapomenuté říše*, in: NYKL, Hanuš (ed.), *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska. Vlivy a souvislosti*, Červený Kostelec 2006, s. 15–35.

- THOMPSON, Edward Arthur, *Hunové*, Praha 1999
- TŘEŠTÍK, Dušan, *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*, Praha 2001.
- VAVŘÍNEK, Vladimír, *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem*, Praha 2013.
- ZIMONYI, István, *History of the Turkic Speaking Peoples in Europe before the Ottomans. The Lectures Include the History of the Turkic Speaking Peoples of Eastern Europe from the Huns to Kipchaks 4th–14th Century*, nedatováno, dostupné na webovém odkazu: <https://www.scribd.com/document/111098404/Zimonyi-Istvan-History-of-the-Turkic-Speaking-Peoples-in-Europe-Before-the-Ottomans> [7. 7. 2019]
- ZIMONYI, István, *The Nomadic Factor in Mediaeval European History*, in: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, 58/1, 2005, s. 33–40.
- ZIMONYI, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990.